

ЎЗБЕКСТАН ССР ЖОҚАРЫ ҚӘМ АРНАУЛЫ ОРТА БИЛИМ-
ТЕНДІРИС МИНИСТРЛИГІ

НӨКИС МӘМЛЕКЕТЛІК УНИВЕРСИТЕТИ
ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ КАФЕДРАСЫ

КЕНЕСБАЙ А.Л.АМБЕРГЕНОВ

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНДА АЙТЫС

ЖАНРДЫҢ ӨЗІНШЕЛІГІ, РАҒАЖЛАНЫУ
ЖОЛЛАРЫ

ДИЗИНГЕ

НӨКИС
«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН»
1989

83.3Кар Алдамбергенов К.
А 53 Қарақалпақ әдебиятында айтыс: Монография
Нөкис, Қарақалпақстан, 1989 140-б.

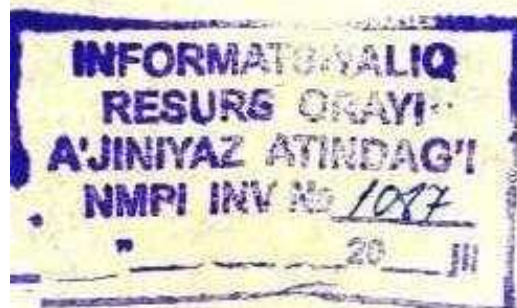
1087.

20p фил. NT
+ЕК 1989

Филология ғылымдарының кандидаты, СССР жазушылар одағының мүшесі, Қарақалпақстан Ленин комсомолы сыйлығының лауреаты К. Алдамбергенов өзінің бір қатар повесті, романдары менен көпшілік кітап оқыушыларына кеңінен мәлім. Автордың бұл кітабы болса, оның ғалым тарауындағы дәстүрлі міндеті. Монографияда қарақалпақ әдебиятындағы шайырлар айтысының өзгешеліктері пайда болуы менен рағажланыуының тиянақты қарғы бағдарлары тарихий-теориялық тиянақтауға негізделген берілген.

Жұмыс тиянақтарына филология факультетінің студенттері менен бір қатарда әдебиетке қызығуы барлық оқыушылар қызығуына арналған.

Рецензенттер: С. Ахметов,
Қ. Мақсегов,
К. Мамбетов,
А. Пахратдинов,
А. Қаримов.

4603000000-164 71-89
А М-357 (04)-89
ISBN 5-8272-6245-2

© «Қарақалпақстан», 1989

КИРИСИШ

Қарақалпақ әдебиет тануы ғалымның рағажланыу барысына сер салып қарасақ, оның ең көп изертленген тараулары—фольклор менен революцияға дейінгі әдебиетіміз тарихы екендігін көреміз. Атап айтсақ фольклорда эпослар менен бір қатарда нақыл-мақаллар, ертегілер, жумбақтар, салт-дәстүр жырлары әдеуір изертленуін тапса, ал революцияға дейінгі әдебиетте Жийен жырау, Құнхожа, Әжинияз, Бердақ ұсаған шағынларымыздың өмірі хәм творчествосы кандидатлық диссертация жұмыстары менен монографиялық изерттеулердің ғылыми объектіне айналып отыр. Улыма, қазіргі қарақалпақ әдебиет тарихын изертлеу ұсы бағдарда алып барылып атыр.

Буннан шығатұғын жууымақ сол: фольклор менен әдебиет тарихында еле изертленуін күтіп тұрған бағы ашық бір қатар тың мәселелері бар, мысалы, фольклор менен әдебиеттің ара қатынасы өз-ара байланысты, биринен екіншісіне өсіп өту жолдары (конкрет жанрлар мысалында елге дейін изертленуін таппайды). Фольклордың көпшілік жанрлары қаққында арнайы ғылыми изертлеу жұмыстары жүргізілгені менен революцияға дейінгі әдебиетке тиісін жанрлар бойынша (анау яки мынау шайырдың творчествосына байланысты тийіп қашып айтылып өтілгені болмаса) изертленген ғылыми жұмыстар дерлік жоқ есабы. Революцияға дейінгі қарақалпақ әдебиетінде, міне, ұсындай өзінің изертленуін таппай атырған жанрлардың бири—шайырлар айтысы болып табылады.

Хақыйқатта, бұл жанрдың әдебиетіміздің айтыс қаққында, әдебиетімізге, ғылымға, ғылымға алғаш болмаса ал шайырлар айтысы жекке алып изертлен-

ген, жанрлық, идеялық — көркемдік өзгешеліктерінен танылған бірде бір диссертациялық, яғни монографиялық мұйыңдар жоқ. «Айтыс таныу» илиминің дәстүрлі өліп-бесі болған қалыптасу, рауажлану жолдары бойынша да қеш қандай пікір айтылмады. Анығында осы мәселені (қалыптасу, рауажлану жолдары халық қылағы мәселені) анықтап алмай тұрып, айтыс бойынша белгилі баслы пікір айту да қиын. Сонымен бірге да біз жұмысымызда тийкары дыққатты уса мәселеге бағдарлаймыз. Себебі, шайырлар айтысы шайырлар творчествосының жемісі болып бірден қалыптаса қойған жанр емес. Айтыс шайырлар айтысына бұрын да халқымыздың тұрмысында кең орын алаған ескі жанр. Қарақалпақ әдебиет таныу илиминің бас лаушылардың бири, белгилі алым Н. Дәуқарасеата көрсетуінше, халқымызда айтыс жанрын үрдіс тұтаған адамның өзін табуы қиын, дәстүрде жуаптан (айтыстан — А.Қ.) жеңілді уят саналған.¹ Халық Расында сөзден (айтыстан) жеңілмейтуын Хийуалы қыз Мехтар қыз қаққындағы айтыстардың кеңнен таралуы да, міне осы дәстүрдің халық тұрмысына терең еніп кеткенлігінен дерек береді. Айтыстағы усында халықтың сыпаттың күшлілігінен болса керек, ол келе-келе шайырлар творчествосына араласып, поэзиямыздың жетекші жанрына айланып кеткен. Бұны революцияға дейінгі әдебиетте белгилі орны бар Қунхожа, Әжнанияз, Бердақ, Өтеш, Сарыбай, Гүлмурат, Әбдіқадір, Сыдық усаған шайырларымыз бенен бирге советтік дәуір поэзиясының көрнекті ғақиллері Абберген, Сейфулғабит, Аббаз, Садық, Тілеубергенлердің творчестволарында айтыс жанрының ауыз-екі жәм жазба формаларда кең түрде ісденгенлігі де дәлелден турады.

Тап биздегіге уса айтыстық материалдар (шайырлар айтысы) қазақ,² қырғыз,³ өзбек,⁴ түркмен,⁵ сығанды

қосылас туысқан халықтар әдебиетларында да бар. Деген менен, қарақалпақ әдебиетындағы шайырлар айтысы бұл халықтардағы айтыс материалларынан идеялық-көркемдік өзгешеліктері, жанрлық, формалық өзгешеліктері бойынша да рауажлануының баслы бағдарлары менен де белгилі дәрежеде ларқ етіліні турады.

Әдбette, бұл өзгешеліктер бир сөз бенен дәлелдене-туғын қубылыстар емес. Бұл, қарақалпақ шайырлары айтысын жоқарыдағы аты аталған туысқан халықтар әдебиетындағы шайырлар айтысы менен биргелікте, салыстырмалы рауиште алып ізерттегенде ғана ішкі-істегіні ғаайыпа. Сонымен бірге да қарақалпақ әдебиетындағы шайырлар айтысының ізертленуі қаққындағы мәселені де басқа туысқан түрк тіллес халықтар әдебиетында айтыс жанрының ізертленуі мәселесі менен салыстырмалы рауиште басдаймыз.

Бұл жағынан қарағанда, айтыстардың теориялық практикалық мәселелері қазақ әдебиетында бир қаңша толығырақ ісдеп шығылғанлығы көрінеді.⁶ Ал өзбек әдебиетында болса айтыстар қаққында арнаулы мұйыңдар жазылмаған менен, оларға жақын болған жанрлар мәселесі бойынша илим ізертлеу жұмыстары⁷ ісденуі менен бир қатарда, айырым мушайралар қаққында жекке-жарым халда болса да бир қатар пікірлер билдірілген. Улыма, бұл ізертлеулерден төмендегіше жуамақлар келтіріп шығаруымыз мүмкін:

Қазақ әдебиетында айтыстар дәл бизлердегідей XIX әсир менен XX әсир бас гезінде күшлі рауажланған. Бұл дәуірлерде әсіресе, импровизациялық харак-

¹ Дәуқарасеата Н. Шайырлардың толық жыйыны, 2-том. Нөкис: Қарақалпақстан 1977, 31—132-б.

² Айтыс. 2-том. Алматы: Жазыушы, 1965.

³ Босанов М. Киргизская литература. М., 1947, с. 29—30.

⁴ Умаров А. Шайырлар айтысы. Ташкент: Уштакан, 1979.

⁵ Мақсұтұлы М. Шайыр айтысы. Ташкент: Уштакан, 1979. 48 с. Мақсұтұлы М. Шайыр айтысы. Ташкент: Уштакан, 1979. 102—105-б.

⁶ А. Уезов М. Мысли разных лет. Алма-Ата: Казгосиздат худ. лит. 1959, с. 318—370; Муханов С. Айтыстар туралы «Айтыс» жинағында, 1 том, Алматы: «Жазыушы» 1964, 7—25—6; Исмаилов Е. Айтыстар. Алматы: Қаз МКӨБ, 1956, 17—134-б; және де толық: В поисках нового. Алма-Ата: «Жазыушы», 1967, с. 146—155 және де соңғы: Әдебиет жайлы оңдар. Алматы: «Жазыушы» 1968, 91—120-б; Жармухамедов М. Айтыстың даму жолдары. Алматы: «Ғылым», 1976; Смирнова Н. Казахская народная поэзия. Алма-Ата: «Наука», 1967, с. 91—101; Рахымжанов А. Айтыстар — «Қазақ фольклористикасы» деген тоңамда, Алматы: «Ғылым», 1972, 112—127-б.

⁷ Абдувахидова М. Формирование и развитие жанра мушайра в истории узбекской литературы. Автореф. канд. дисс. Ташкент 1978.

тердегі айтыстарға үлкен әқмийет берілген хәм қазақ әдебиятындағы изертлеулердин барлығы дерлик уақыт турдеги шайырлар айтысының раўажланыў жоллары ашыўға қаратылған. «Дайыр молла менен Машхур Жуси айтысы», «Нуржан Наушабаев айтыстары» сыялы жазба айтыстар елге дейин изертлеу объекти айланбай отыр, яғний қазақ әдебият таныў илиминдеги айтыстар ҳаққындағы изертлеулерде айтыстардың айўыз еки түрден жазба түрде өсиі өтиў мәселелерин кем кеўил бөлинеди. Сондай-ақ, ол дәуирдеги айтыстардың үлкен бир группасы болған қазақ қарақалпақ айтыстары ҳаққындағы мәселе де дыққаттан шетте қалған. Ал, белгилі илимпаз М. Аўезов болса айтыстар ҳаққындағы бул изертлениўлерди иткен жұмыс де қарамай «келешекте бул жаңр бойынша исленетуғын үлкен илимий жұмыстар бар» екенлигин көрсетеди.¹

Айтыс өзбек фольклорында да ерте дәуірлерде баслап ушырасады. Ал классик әдебиятында мушайраның (айтыстың) ғаззаль мушойра, мушойрай мусаммакиби түрлері бар. Бундай шайыршылық айтыстар Навоий, Жомий заманларынан баслап белгилі бола баслаған. Бирақ өзбек әдебиятындағы айтыс көбінчә жазба формада болып өткен, яғний өзбек мушойраларынан жазба әдебиятлық сыпат күшлі аңласылып турылады.

Деген мененде өзбек әдебият таныў илиминде мушойралар ҳаққында арнаўлы илимий изертлеу жұмыстары жүргизилмеген.

Қарақалпақ әдебиятында да шайырлар айтысы жетерли дәрежеде изертлениўин таппаған, оның фольклордан жазба әдебиятқа дейинги басып өткен ұзақ жолының сырлары толық ишенилмей қалған.

Бул жұмақлар бизге, бириншиден, ҳазирги совет әдебият таныў илиминде айтыс жаңрының еле жетерли изертленбегенлигин көрсетсе, екнншиден, оны изертлеудеги жаңа ғазыйналарды көрсетип береді. Бирақ бул ғазыйналарды қарақалпақ әдебиятындағы айтыс жаңрының изертлениў тарийхына сер салыў менен ғана толық белгилей аламыз.

Айтыстарды жыйнап, бастырып шығарып, оны изертлеуге болған қызығушылық бул туўысқан қа-

зақтар әдебияты сыяқлы қарақалпақ әдебиятында да ерте гезлерден баслап жүз бере баслаған кубылыс.

Деген менен, бул айтыстардың баспа көриў жылларына қарап, қарақалпақ айтыстарын бастырып шығарыў XIX әсирдин екнншн ярымы менен XX әсирдин бас гезлеринен баслап қолға алына баслады деген уғым келип шықпаўы тийис. Илимпазлардың көрсетиўине қарағанда, халық қосықларын, соның ишинде айтыстарды да жазып алып, баспадан бастырып шығарыў ислери ҳәр қыйлы рус саяхатшылары, илим изертлеушилері тәрәпинен XVIII әсирдин ақырларынан ақ басланған.²

Рус илимпазлары хәм саяхатшылары тәрәпинен қолға алынған бул ис, әсиресе, XIX әсирге келип массалық түс алған. Бул тараўда В. В. Радловтың атын айрықшн атап кетиў күтс орынлы. Мысалы ол 1885-жылы «Турккалық хәм эникалық характерге ийе болған қырғыз поэзиясының үлгилери», 1896-жылы «Турк халық қосықларының үлгилери» деген мийнетлерин Петербуртта бастырып шығарып, буларда қарақалпақ халық қосықларына да, соның ишинде айтыстарға да кен орын берди. Буның айқын мысалы иретинде қарақалпақтардың қыпшақ хәм ноғайлы бирлеспесиндеги айтыс шығармалары есапланатуғын аргын жыраўы Қотан менен қара қыпшақтың жыраўы Қазтуғанның айтысы ҳаққындағы мағлұматларды³ көлтириўин атап өтиўге болады. Улыўма, бул дәуирде айтыстардың көпшилиг бөлетн рус саяхатшылары тәрәпинен жыйналған. Мысалы, Қ. Мәмбетназаров Әжиғиздың Қыз—Менен менен айтысының 1878—жылы «Туркстан ғалааты» газетасында бастырылып шығарылыў жағдайын да рус илимпазлары тәрәпинен иске асырылған болыў керек.⁴

¹ Қараныз: Әжиғиз бенен Қыз—Менендин айтысы, «Туркстан ғалааты» газетси, 1878, №11 (12—сентябрь), №12 (9-октябрь); Кулымбет менен Әбулбақардин айтысы, — «Әдебият Қазақстан», жки Әбулбақир молланың сәалери», Қазань 1905.

² Дәуқараев П. Шығармаларының толық жыйнағы, 3—том, Невис: «Қарақалпақстан», 1979, 168—6.

³ Радлов В. В. Образцы народной литературы торкских племен живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. Ч. III, СПб. 1870.

⁴ Қараныз: Мәмбетназаров Қ. Әжиғиздың революцияға дейин баспа көрген дәстелен шығармасы, — Журн. «Әншләр», 1963, №3, 118—6.

деп шимайды. Илимпазды келтирип отырған дәлелдері несиимен болғанын біз бұл шкирлерге толығымен қосыламыз.

Деген менен, айтыстарды жыйнап, бастырып шығару ісдері шын мәнісінде Октябрь революциясынан кейін қолға алына бастады. Әсіресе, Н. А. Баскаков басшылығында жүргізілген (1926—1945-жылдар аралығында) фольклорлық лингвистикалық экспедициялардың әрқайсысы атала ұлкен болды. Бұл экспедициялар дәуірінде айтыстар системалы түрде жыйнастырылып, аздық көліп бастырылып шығару мүмкіншілігіне ие болды. Мысалы, Н. А. Баскаков өзінің 1951-жылы СССР Илимдер Академиясының баспасынан шығарған «Қарақалпақ тілі» деген мийнетінің I томында диалектологиялық материаллар претінде айтыстарды да жөн орын береді. Бір дыққат аударарлық нәрсе — житор бұл мийнетінің алғы сөзінде айтыс хәм жууаңты жанрлық классификациялауға ұмтылады, яғни фольклорлық материалларды шәртли түрде семья — турмыслық — дәстүр фольклоры хәм тарийхий-эпикалық жанрлар деп екіге бөліп алып қарап айтыстарды фольклорлық турмысқа байланыссы жанрларының қатарына киргизеді.¹

Бұл дәуірде Н. А. Баскаков сыяқлы рус илимпаздары менен бір қатарда жергиликли илимпазларымызда да айтыстарды жыйнап, бастырып шығару, изертлеу жұмыстары менен шұғыллана бастады. Бұның айқын мысалы претінде 1939-жылы Қ. Айымбетов пенен О. Қожуровлардың басшылығында Қарақалпақстанның арқа районларында өткерілген фольклорлық экспедиция менен бір қатарда, Н. Дәуқарасевтің 40-жылдардың ақырындағы қарақалпақ әдебиятының тарийхына байланыссы алып барған изертлеу жұмыстарындағы айтыстар хақындағы пикирлерді атап өтуге болады. Ал, жоқарыда айтып өткен экспедиция материалары арасындағы айтыс шығармалары болса сол жылдардағы «Қарақалпақ халық творчествосы» топламларында жарық көріп барды.²

¹ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. М. изд. АН СССР, 1951, с. 7.

² Дәуқарасев Н. Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы. Ташкент: изд. АН УССР, 1959, с. 38—39.

³ Қарақалпақ халық қосықтары. Нөкис: ҚКМБ, 1965, 11-6.

Бұл жыллары айтыстарды жыйнап, бастырып шығару ісдерінде Ш. Хожаниязов пенен бірге С. Мауленовлардың да ролі айрықша болды. Мысалы, олардың әрдемі менен Өтеши «Бердақ бақсыға жууаң» айтыстардың арасынан көшіріп алынды. Бұл айтыс дәстүр бес куплет халында «Қариқалпақ халық творчествосы» топламында жарияланды. Ал 1948-жылы Өтеши топламына болса бираз толықтырылып басылды. Айтыс оннан берлі Өтеши топламларында екі ирет жарық көрді.³

Ш. Хожаниязов пенен С. Мауленов бұл айтыс пенен бір қатарда 1936-жылдары (Тахтакөпир, Мойнақ районларының территорияларынан) Еримбет шайыр менен Айханның бір қанша айтыстарын жазып алған. 30—40-жылдары миллий кадрларымыз тәрәпинен айтыстарды жыйнап, бастырып шығару ісдері 60—70-жылдарға келип күнли рауажланыу жолына түсті. Нәтийжеде 70-жылдардың ақырларына тамап айтыстар бір қатар толық жыйнастырылып, халық творчествосына байланыссы топламларда, шайырлардың жекке топламлары менен мектеп хрестоматияларында массалық түрде жарық көре бастады. Усыған сай, айтыстар бойынша бір қатар ұлыұма пикирлер⁴ билдирилип айырым жек-

⁴ Қараныз: Өтеши Ашынбай улам. Таңламамы шығармалары. Нөкис: ҚКМБ, 1962, 118—129-б.; Өтеши шайыр. Таңламамы шығармалары. Нөкис: Қарақалпақстан, 1978, 84—92-б.

⁵ Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. Нөкис: «Қарақалпақстан» 1977, 118—316; Дәуқарасев Н. Шығармаларының толық жыйнағы, 2-том. Нөкис: «Қарақалпақстан» 1977, 131—135-б.; Мауленов С. Тажимуратов Э. Қарақалпақ фольклоры. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979, 134—144-б. Ахметов С. Қарақалпақ әдебиет критикасы хәм әдебиет илиминин тарийхына. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980, 43—45-б.; және де сол: Әдебиет хәм критика Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978, 127—128-б.; Исмайл-ов Б. Күнхожанын өмірі хәм творчествосы. Нөкис: ҚКМБ, 1961, 23—24, 33—35, 81—84, 88—89-б.; Мамбетов Қ. Фольклор хәм әдебиет Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978, 9—33-б. Пахрат-динов А. Шайырдың ескертмәс булагы, — журн. «Әншударья», 1981, №9/91—92-б.

ке айтыстар бойынша арнаулы мақалалар жазылады. Ал дәзірті күнде болса ӨзССР Илимдер Академиясының II. Дәуқараев атындағы тарих, тіл әдебиет институтының хызметкерлері тәртіппен (көп тоқымалық «Қарақалпақ фольклоры» сериясында) айтыстардың екі томлығы баспаға таярланды. Бұнан тыс, біздің өзіміз де студенттер менен бірлікте республикамыздың айырым орындарында фольклорлық практикада болып, айтыстар бойынша көп ғана материал жыйнадық. Хәтте, олардың айырымдары ауыз-ескі атқарылуы өзіншедіктерінің анықлау мақсатында магнитофон лентасына жазып та алынды.

Жазып алынған хәм бастырылып шығарылған айтыс материалдарының ишінде көбірек баспа көрген шайырлар айтысы болып табылады. Мысалы, Әжипияздың Қыз Менеш пенен айтысы 1878-жылдан бері Әжипияздың совет дәуіріндегі (1949, 1960, 1965, 1975-жылдардағы) топтамаларына қалдырылмай енгізіліп киятыр. Бұнан тысқары, айтыс 1965-жылы бастырылып шыққан қазақша «Айтыс кітабының 2-томына» да киргизиледи.

Усыған сай, бұл айтыс хакқында ғейпара тектологиялық пикирлерге пайда болды. Атап айтқанда, Қ. Мамбетназаровтың 1963-жылы «Әмнүдәрия» журналының 3-санында жарыланған «Әжипияздың революцияға шекемги баспа көрген дәслерки шығармасы» деген мақаласы ұсындай хактерге ийсе. Мақалада айтыстың 1878-жылы «Түркістан Ұлаңаты» газетасында жарияланған варианты менен Әжипияздың 1960-жылы шыққан топтамасындағы кітап варианты тектологиялық жақтан салыстырылып апалыз етіледі хәм газета варианты оригиналь нұсқа деген илимий жуўмақ жасалынады.¹

Мине, ұсындай проблемалық мәселелердің көпдеп ортаға қойылуына байланыссы сонғы уақытларда ай

¹ Мамбетназаров Қ. Әжипияздың революцияға дейін баспа көрген дәслерки шығармасы. — Журн. «Әмнүдәрия», 1963, №3, 111—119 б. Илхратганов А. Садық шайыр менен Рахманбергеннің айтысы. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 1980, №179 (17-сентябрь); дәрәсәт: «Әжипияз бенен Қыз-Менештің айтысы» — «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 1975, №121 (18-жұмыс) хәм т. б.

² Қараңыз: Аты аталған мақала. — Журн. «Әмнүдәрия», 1963, №3, 110—119 б.

ыстардың практикалық жағдайы да бир қанша жақсара бастады. Айтыстар радио, телевидениелерден берилетуғын айырым еситтиріулерде жана мазмун, жана форма тийкарында пропагандаланып барылып атыр. 1980-жылы Областылық партия комитети айтыс ұсаған уруынан киятырған прогрессив традицияларды барып-та ен жайдыруу мақсетинде хәр жылы 1-апрельге Шым-ай қаласында Құлаки күнін өткеріу туўралы арнаулы қарар қабыл етті. Хәзир бұл күн поэзия байрамы шпатында белгиленип барылмақта. Бұл арқалы биз айтыстардың лаққылар айтысы, шийырлар айтысы ұсаған түрлерин өткерип туруўға кен мүмкиншилликлер алып отырамыз.

Қулласы, бұл жыйналып, бастырылып шыққан айтыс материаллары да, олар хакқында айтылған азды-көпди илимий пикирлер менен исленип атырған әмеллий илажлар жанрдың изертлеу мүмкиншилтигинин отада бай екенлигинен дерек берип турады.

Қарақалпақ әдебиет таныу илиминде жанрдың бұл мүмкиншилтигин ен биринши сезген илимпаз Н. Дәуқараев болды. Ол айтыстарды фольклордың лирикалық жанрлары ишінде қарастырып, айрықша жуўап айтыстарына үлкен дыққат аударды.¹ Бир қызықтырарлық жағдай илимпаз бұл туста ислектен де шайырлар айтысы хакқында сөз қозғаудың аулақ турады. Соған қарағанда, Н. Дәуқараев шайырлар айтысын таза фольклорлық шығармалар қатарына жатқарғысы келмеген болса керек. Оның үстине, илимпаз Әжипияздың Қыз-Менеш пенен айтысы, Құлымбет пенен Әбнүбәкирдің айтысы ұсаған шайырлар айтысы хакқындағы пикирлерин жазба әдебиеттин ўәкиллерин творчествосына байланыссы ортаға қояды.

Айтыстарды жанрлық жақтан классификациялау мәселеси Н. Дәуқараевқа қарағанда Қ. Айымбетовта бир қанша толғырақ хәм конкретирек екенлиги көринеди. Илимпаз айтыстарды шешенлер айтысы, жуўап айтысы, шайырлар айтысы деп үлкен үш группаға бөл-

¹ «Жас Ленинши» газетасы, 1980, № 29 (8-апрель).

² Дәуқараев Н. Шығармаларының толық шығараты. 3-т. Нәкис «Қарақалпақстан», 1979, 81—82, 171—177 б.

ип қарап, бұлардың бәрін де фольклордың үлгілері сиятында бағалайды.

Бұл көрнекті илимпазарымыз тәрбиенің тырныстары қаланған «айтыс таныу илимин», әсіресе, соңғыларымен бар пат пенен рауажланбақта. Хәзір айтыс проблемасына азлы-көпшілік аударылмаған илимпаздың өзі табыу қиын. Бұл тарауда айрықша М. Мақсұтов, Ә. Тәжмуратов, Қ. Мамбетов, Ә. Пахратов, Қ. Мамбетназаров, М. Низаматдинов, Ә. Алымбетов сияқты илимпаздардың аттарын атап кетуі күте орынды. Дегенімен, бұл илимпаздардың айтыстарды жинап, бастырып, шығаруы ізертлеу ісінде гейпар кемшіліктер де жоқ емес. Мысалы, жоқарыда атап өткен Қ. Айымбетовтың Құлымбет пенен Әбіуғақырдың айтысы, Сейфулғабит пенен Қазы—Мәуликтың айтысы, Аяпберген менен Мәтен шайырдың айтысы, Сарыбайдың тымсал — айтыстары ұсаған жазба айтыстарды да фольклорлық шығармалар қатарында талдауы айтарлықтай исенімді емес. Біріншіден, бұл айтыстар жазба—хат формасында келіп шыққан десек екіншіден, бұл айтыстардың авторларының дерлік жазба әдебиет үкілдері. Үшіншіден, Сарыбай революцияға дейінгі қарақалпақ әдебиетінде ұсы тымсал айтыстары менен үлкен даңқ алып, реалисттік жазба әдебиеттің көрнекті үкілдерінің бірі сыпатында танылып жүрген жоқ па? Оның тымсал «айтыстары» фольклорлық «Қой менен ешкінің айтысы»нан қандай айырмасы жоқ десек қалай болады?

Тап ұсындай кемшілік филология илимдерінің кандидаты Ә. Алымбетовтың баспаға таярлаған «Қарақалпақ фольклорының 3-томында да бар. Илимпаз «Салт пенен Рәм шайырдың жумбақ айтысы», «Омар шайыр менен Ермағамбеттің айтысы», «Мәмбетшайырдың Төранияз болысқа айтқан жумбағы» ұсаған жазба—хат—жумбақ айтыстарын да қеш қандай толғаусыз таза фольклорлық жумбақтардың қатарына кіргізе берген. Илимпаздың «Ақыллы қыз», «Ағар—мағар», «Бир теңге» сыяқты ертегі аңыз—әңгімелерді жумбақ айтыстарының қатарына жатқаруы да дұрыс емес, оларға келмейтуғын қате ишкір. Бұларда прозалық шы-

ғармаларда телдесетұғын бетте-бет сөйлесулер, аңыз-аңгімелер болғаны менен, айтыстың сыпат толық сақталмағандығына байланысты. Шешендік, жуабындық ұсаған айтыстың айтырым элементтері жаппа бар. Біріншесі, бұл жумбақтар тек—аңыздарға да емес, тымсал—жумбақтарға да емес, аңызға айланып кеткен шешендік сөздер қатарына кіргені мақұл.

Бұлардан тысқары, топтамда (дәстандардағы жумбақ айтыстарының үзінділер келтірілгенде) гейпара телдесетұғын қателіктерге де жол қойылған.

«Қарақалпақ фольклорының 3-томында ұшырасатын кемшіліктер 5—11-томдардағы айтыстардың классификациялануларынан да көрінеді. Мысалы, 5-томның Кирис сөзінде айтыстардың барлық түрлерінің салт—дәстүр жырларына жатқарылушылық жағдайлары орын алса, «Айтыстар» бөлімінде айтыстардың қатарына да, (Сейфулғабиттің Мәуликке жазған жазба айтыстары да, (Өтеповтың «Жездежан») фольклорлық айтыстарға араластырып жіберілуі фактілері айтысқа қатысты. Ал 11-томдағы айтыс тексттеріне серікшілік қарасақ, әдебиетіміздегі көпшілік жанрлар айтыс болып кеткендей көрінеді. Топтамда бәдік, гулап, хәужар сыяқты салт—дәстүр жырлары да, ертегілер де, аңыз—әңгімелер де, аңызайы жолшыбай сөздер де, Өмірбектің аяқталғандары да, Жүйреңшешінің аяқталғандары да айтыс деп есеппана берген. Бұнан тысқары, гейпара жумбақ айтыстары шешендер айтыстың қатарынан орын алып кеткен.

Ұлыұма, қарақалпақ әдебиет таныу илиминдегі айтыстар жаққындағы қай-қайсы пікірде де шайырлар айтысын тек фольклорлық шығармалар қатарында талдау теңдешісінің іздері бар екендігі сезіледі. Шайырлар айтысы бойынша ұлыұмалық пікірлер айтылғаны болмаса, олардың жанрлық, идеялық-көркемдік өзгешеліктері, рауажлануы жоллары жаққында арнаулы илим ізертлеу жұмыстары ісінбеді. Гейпара жекке-жарым айтыстар жаққындағы ізертлеулер де жоқарыдағыдай бір еңстемеға түсеген қалда. Ал, айтыс-

«Қарақалпақ фольклоры, V том, Нөкіс: Қарақалпақстан, 1980, 26.—64, 65, 83—84-б.

«Қарақалпақ фольклоры XI т. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1982.

¹ Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры, Нөкіс: «Қарақалпақстан» 1977, 118—135-б.

бийик шыңы, ол халық шығармасының мәдениетін тереди.» Ал, бұндай шайырлық жоғары мәдениеттің поэзиямыздың да баслы талабы.

Қадырлы оқыушылар! Биз ұсы ортаға қойылған проблемалар бүгінгі әдебиі процессте де практикада әуһийетке иіе болады, деген үміт пеен бул мийесі сиздердің дыққатыңызға ұсына отырып, ұсы мийетіңің «дуньяға келіуінде» тиккелей қауендерлік етіп ұстаз — алымдар — С. Ахметов, К. Мәмбетовлар мен бір қатарда, өздерінің жәрдем кенеслерің аймағы Н. Мамлаев, Қ. Мақсетов, Б. Қурбанбаев, А. Каримов, А. Пахратдинов, М. Низаматдинов, К. Мәмбетназаров сияқлы бір қатар ғлымпазларға үлкен миннетдаршылық билдиреміз.

Мамлаев С. Е. К истории казахского языка, — Журн. «Известия АН СССР ота литературы и языка, 1941, №3, с. 100

I Бап

ШАЙЫРЛАР АЙТЫСЫНЫҢ ТИЙКАРҒЫ ДЕРЕК- ЛЕРІ ХӘМ ҚӘЛИПЛЕСИУ ЖОЛЛАРЫ

1. Айтыстың әйемгі дереклери. Салт-дәстүр жыр-
лары хәм айтыс.

Шайырлар айтысы— қарақалпақ әдебиятында ша-
йыршылықтың келіп шығуы менен тиккелей байла-
нысы бар поэзиямыздың жетекші жанрларының бири.
Себебі, айтыс шайырға шайыр деген атақты алып бе-
ріуші тийкаргы жанр есавланған. «Ақын болуы үшін
ақынға өзінің ақындық күшінің көп алдында танытыуы
керек,— деп жазды бул ҳаққында ҚазССР Илимлер
Академиясының академигі, белгилі жазушы С. Му-
қанов— ақынлығын танытыу үшін ақын болғысы кел-
ген адам бурын ақын деп таныған биреу менен ақын-
лығын жарыстырып көптің сынына түседі.»

Буннан шығатуғын жуумақ: шайырлар айтысы поэ-
зияның басқа формаларына қарағанда анағұрлым қу-
рамалы, қыйын хәм қызық жанр. Қурамалығы сонда
— ол бир емес, бир неше шайырдың тиккелей халық ара-
сында көзбе-көз, сөзбе-сөз, жүзбе-жүз дәретилетуғын
бирликтегі творчествосы, үлкен жыйын-топтағы са-
уашқа қирген батырлардай, гүреске түскен палұанлар-
дай, бейгиге кеткен атлардай болып қызын-жулын тар-
тыс, жарыс қызығына араласыуы. Қыйынлығы сонда
— шайырлар бул айтысқа жазба таярлықсыз келіп тү-

1. Муқанов С. Е. Шайырлар айтысы. — Алматы: Жазушы, 1961, 7-б.
2. Ахметов С. М. Айтыс жырлары. — Алматы: Жазушы, 1961, 10-б.

седі де, қосықты тұрған-тұрған жерлерінде ядтан импровизациялық талант пенен шығарады. Қызықсыз сонда—халық айтысушы шайырларды сүйіп тыңдады, айтыс тап бір театр сахнасындағыдай халықтың көз алдында болып өтеді.

М. Ағезовтың көрсетуінше: «бұнда тыңлаушы жөтел еситіп қойыушы ғана емес. Ол, бір жағынан, айтысушылардың сөзлерін сынаушы, жұмақтастырып отырады. Шайырлардың бірінші жемісін бірінші жеңілгеніне, төрелік айтысушы да сол жемісін өзі болады».¹

Қарақалпақ әдебиаты тарихына сер салып қарасақ, бұндай шайырлық айтыстар тийкарынан XIX ғасыр менен XX ғасырдың бас ғасырындағы әдебиетте кеңірек орын алғандығын көреміз. Бұл дәуірлердегі шайырлар айтысының қатарына Құнхожа менен Шерияздың, Құнхожа менен Құдериннің, Әжинияз бенен Қ. Мәңгілік, Әжинияз бенен Ырысты қыздың, Бердақ пенен Өтештің, Сарыбай менен Гүлмураттың, Дәме менен Мансурдың, Алатын менен Сейдауының, Әбіуір менен Құлымбеттің, Сейфулғабит пенен Қазы-Мәліктің айтыстарын жатқаруға болады.

Бірақ бұл айтыстардың барлығын дерлік ауыз ел импровизациялық характердегі айтыстар деп пикет жүргітуге болмайды. Бұлардың ишінде Бердақ пенен Өтештің, Құлымбет пенен Әбіуірмен, Сарыбай менен Гүлмураттың, Сейфулғабит пенен Қазы-Мәліктің айтысы сыяқлы жазба-хат айтыстар да бар. Бұл дегеніміз шайырлар² айтысын «тек ауыз ел түрде болатуғын емес, жарысы» деп тәріптеуімізге ақылға мұқапық келе бермейді деген сөз. Шайырлар айтысы кең мағанада шайырлардың ауыз ел хәм жазба түрде болатуғын сөз ақыл, хөнер жарысы болыуы тиіс. Деген менен, шайырлар айтысы бұл жанрлық сыпаттарды бірдей иеленбей алған жоқ. Айтыс тийкарынан XIX ғасыр менен XX ғасырдағы әдебиетте ұсылайынша кең қулаш жайып рауажланса да, тек ұсы дәуірлердің жемісі болып қалып қалмады. Айтыс ұсындай жанрлық сыпаттарды иеленгеніне дейін де рауажланыудың өзінше тән көп тұлғалы жолдарын бастан кешірді, яғни ол қарақалпақ әдебиетінде дүние жүзлік әдебиеттің бір саласы.

¹ Сонда, 10-б.

сыпатында пайда болды. Себебі, Д. Лихачевтың «Национальные литературы никогда не развивались в изоляцию, и в изоляции от других литератур»³ деп жазғанын ескерсек, қарақалпақ әдебиаты да өз рауажланыуында дүние жүзінің көп ғана халықтарының әдебиаты менен тығыз байланыста болып келді. Ал жер жүзлік әдебиетте болса айтыстар жүзде ерте дәуірлерден бастап-ақ орын алып келген. Мысалы, бизің ғрамызға дейінгі V ғасырда-ақ грек әдебиетінде Эсхил, Софокл сияқты шайырлар бір-бірі менен шайырлық айтыстарға түсіп отырған.⁴ Бұндай шайырлық айтыстар Батыс Еуропаның Орта ғасырындағы кельттердің филле-млерінде де, сол түрлік Францияның труверлерінде де, Скандинавия елдерінде скальдлерде де, ертедегі Иран, Индия елдеріндегі мушайраларда да, Аравиядағы муаллақатшыларда да болған.⁵

Айтыс Орта Азиядағы түркі тілдес халықтар арасында да ерте ғасырлардан бастап рауажлана бастаған. Бұның айқын мысалы иретінде Махмуд Кашғаридің «Дивону лугатит турк» мийнетінен орын алған XI ғасырдағы түркі халықтардың әдебиет мийрасы «Қыс пенен жаздың айтысын» келтіруіге болады. Қашғари бұл мийнетінде «тартишув» (сөзіннің мәнісін айтыс-спор, состязание) мәңгілерінде түсіндіріп береді.⁶ Әдебиетте келтірілген айтыс-текст де бұл мәнге бір аша жақыналасады.

Айтыста қыс пенен жаздың диалог формасындағы ала-тезек сөйлесуі арқалы ертедегі көшпелілердің ұрмысы, оларды қоршап тұрған сыртқы орталық, табиғат құбылыстары хақында сөз барады. Бірақ бұл қыс пенен жаздың өңіуі түрдегі сөйлесуі болып қойылмастан, шайырлар айтысындағыдай айтысушы төрелердің өз артықмашлықтарын дәлелдеу ұшығы бол-
ды.

³ Лихачев Д. Будущее литературы как предмет изучения. Журн. «Новый мир», 1969, №9, с. 176.

⁴ Античная литература (Под редакцией проф. А. А. Тахо-Годи третье издание, переработанное). М.: «Просвещение», 1980, с. 133.

⁵ Ағезов М. Айтыс өлеңдері. «Айтыс» кітабында, 2-т. Алматы «Жазушы», 1965, 12-б.

⁶ Қашғари М. «Дивону лугатит турк», III т. Ташкент, «ФАН» 1970, с. 193.

ған жанталас кескин тартысы болып табылады. Бұл шайырлар айтысындағыдай хәр бір айтысушы өз артықмашлығын көрсете отырып, қарсыластының иін табыуға ұмтылады. Мысалы, қыс өзінің жер артықмаш қасиетлерін деп қыста адамдардың мәңгі болатуғынлығын, ауырыудың азаюуының, қаруын келесі жылға зүрәтке тийікар салынуатынын аяласа, жаз өзінің жағымды самалын, жайдарылық барлық жән-жәниұарларға жағымдылығын, шаруа лайлығын бұған қарсы қояды. Қыстың көрсетуін жаздың миңи—шыбын-ширкейлер менен жыландарды бейтип жиберетуғыны болса, жаздың көрсетуін қыстың миңи—қалшылдаған қара суық бораны жер жәхәнди патаслап балшық батпаққа толтыруғын. Бірақ айтыста жаздың қасиетлері үстем етіп, қыстың қәхәрлі табияты үстіннен жеңіске ер

Жерін усы жеңіліген,
Қызығынан шегінген,
Ызғар шаңдай тиришілікке
Жылалық бер демін менен!

Шығармада айтыстың тийкаргы шәртлерінің усы жеңіу, жеңіліу өлшеміннің сақтанып отыруы тийкарланған болса керек. белгилі қазақ шайыр Ф. Оңғарсынова бұл айтысты аударғанда «Қыс пен жаздың айтысы» деген атама менен аударған. Шығарманың хақықый айтыслық характері хақындағы пікірлерді алымдардан Х. Г. Короглы менен М. А. Абдувахитовтың мийнетлерінен¹ де көріуімізге болады.

Бұл келтирилген мысаллар, бириншіден, шайыр айтысының ерте дәуірлерден басыла-ақ дүнья жүзін көңшилк халықтарына ортақ дәстүр болғандығын дәлилдейді. Бұл байланыстарды, яғни жоқарыдағы аталған елдердегі айтыс үлгілерінің қазақ, қырғарақалпақ халықтарындағы шайырлар айтысына қын келетуын қазақтың көрнекті илимпазы М. Азов өзінің айтыс өлеңлері хақында жазған келе

тінетінде² исенимді фактлер менен дәлилдеп көрсетіп, айтыстар хақындағы көлемлі монографиялық мийнеттің авторы М. Жармухамедов бұл пікірлерді қазақтағы шайырлар айтысының араблардағы муғалла-атқа барында усае келетуғынлығы мысалы менен де толықтыра түседі.³ М. Жармухамедовтың бұл пікірлерінің дурысылығы көрнекті арабистлер болған Х. А. Гибб пенен Н. Ю. Крачковскийлердің мийнетлерінен де⁴ көріуімізге болады.

«Бұл (хәзір жуаппылық, қосық пенен жуапп қай-арсу, айтысу А. К.) монгол-түрки урнақларына да өн қасиет,—деп жазған елі бұл хақында қазақтың илмпазы Ч. Валиханов.—...дала көшпелілерінің илмпазы Ч. Валиханов.—...дала көшпелілері шайырлық пенен сезимталлыққа оғада бейім келеді.»

Бірақ, бұған қарап, биз қарақалпақ әдебиятындағы шайырлар айтысы тикелей жер жүзлік әдебияттағы айтыс тажірибелері тийкарында келіп шықты деген пікірді айта алмаймыз. Қарақалпақ әдебиятында шайырлар айтысы биз жоқарыда айтқан Шығыс, Батыс-ның көп ғана елдеріндегі айтыс дәстүрлері менен мәнім дәрежеде байланыста болғаны менен, өзінің пай-за болыуында, биринші гезекте, бұрыннан бар миллий дереклерді тийкар етіп алды. Себеби, «усвоение фактов иноязычный или инонациональный литературной про-дукции происходит обязательно на фоне национальной литературной традиции».

Қарақалпақ әдебиятында шайырлар айтысын пайда етіуші бұндай миллий традициялар салт-дәстүр жыр-ларындағы (бәдік, гүлапсан, хәужарлардағы) айтыс-лық элементлер (топ-топ болып екіге бөлінші айты-суу, импровизация, жырдағы гейпара қатарлардың ту-рақлы қайталанып отыруы хәм т. б.) болды, яғни шайырлар айтысының дәстелік тырнақ тасы ерте дә-уірлердегі турмыс-салт жырларынан басыла қалана

¹ Айтыс. 2-т. Алматы: Жазышпа, 1965. 12-б.

² Жармухамедов М. Айтыстың даму жолдары. Алма-ты: ҚазССР ың «Ғылым» баспасы, 1976. 6—8-б.

³ Карапиз: Гибб Х. А. Арабская литература, М: 1960. с. 19. Крачковский Н. Ю. Избранные сочинения, II т. М., -Л., 1956. с. 247.

⁴ Валиханов Ч. Сочинения, СПб, 1904. с. 192—193.

⁵ Берков Н. П. Проблемы исторического развития литера-тур. Статьи, Худ. лит. Ленинградское отделение, 1981. с. 398

¹ «Қазақ әдебияты» газетасы, 1983. 18-март, (№10), 13-б.
² Қарамын: Короглы Х. Г. Узбекская литература. Высшая школа, 1976. с. 83—85. Абдувахитова М. Формиро-и развитие жанра муназаре в истории узбекской литерат., Ташкент, 1978. с. 4-б.

баслады. Буны биз шайырлар айтысынын саат-
жырларынан өдеүир кеш пайда болганлыгы факты
нен де далилдеүимиз мүмкин.

Той баслар, беташар, айтыс жанрлары бериде-даллық салт өрпс алған гезде туғалы. Ногайлы заманда айтыс жоқ еди. XIX әсирде айтыстын шайырлар мектеп болғаны ҳақ. Бирақ айтыс XIX әсирде, ки XX әсирдин басында молырақ раўажлануў жо-түседи. Демек, айтыс эпос ертеқ ғана емес, салт-д-жырларынын өзинен де көй гелже.¹

Салт-дәстүр жырлары өз атамасына ылайық
лықтың салт-дәстүрі менен байланысты келип шы-
қосық— жырлар бөліп табылады. Оның ең ески фо-
лары бөдік хәм гулапсан.²

Бәдік, гүлапсанлар шаман дініне негізленген, уақ шақырыу сыяқлы сәлт-дәстүр жырларынан да-рын келіп шыққан. Себебі, бәдік, гүлапсанларда маи дінінен алдындағы тотемизм дініндегі ан-тсыйыныушылықтың іздері толық сезіледі. Мыс-қарақалпақ, қазақ әдебиетінде кең тарқалған бә-

* Айымбетов К. Қарақалпақ фольклоры, Некиос қалыңыстан, 1977, 25 б.

³ Қоямратбаев Ә. Эпос және оның айтылушылары
маты: «Қазақстан», 1975, 24-6.

денелери көбінчөсө малга келген ҳар қыйлы иллет-ауы-
мдарды жоқ қылу мақсетинде айтылған. Оны ай-
ыстарға жақылатып тұрған тийкары сыпат та уеы
йтылу процесси болып табылады. Себеби, бәдик жы-
йылғанда жыйналған топ екиге бөлинип, алма-
езек, бир-бирине жол берип отырады. Олар уеы бәдик
кыры менен кеселликтин үстинеи жеңиске ерисиули
ас мақсет етип қояды. «Онда (бәдик, гуапысанда—А.
1) адамның ауырыуын, мал иллетин еки топтын айтыс
лени менен аласлап қуады.»

«Бұлар (бәдік, гүлапсаналар—А. К.) бізде саят-дәстүр жырлары деп те аталады. Деген менен бұл да айтыстың бір түрі.— деп жазалы бұл қаққында әдебиет тарихшысы К. Мамбеков. — Себебі, оны айтысатуғын белгилі адамлары болған. Бұл айтыс көбінесе адамда қам малла болатуғын пәлет ауырыуларды сапастырыу үшін айтылған.³

Азизов М. Айтыс өлеңдер, — «Айтыс» китебында, 2-т.
Алматы: Жазылушы, 1965, 21-б.

Сонда, 21-6.

Мамбетов К. Фольклор деп жазба олобият. Ньюки: Ха-
радалапанстан, 1982. 22-б.

гин, көсін-көрін, заманға, жәмийетке, дәуір идеясына болған көз-қарасын сүүретлеп беріуші активті формалардың бирине айлана барған. Буны бундай ғұлапсан жырларында көптеп ушырасатуғын «Басын ойлаған ханларға көш», «Қалың төсек төс байларға көш», «Ақ бийдайдан айырылған топ көш» «Қайшы құлақ арғымақ тайларға көш», «Жасырынып атырған тауларға көш», «Көшер бол ғұлапсан қалмаққа көш» деген қатарлардан анық сезініз. Бундай жырларда гейшара уақытлары, хаттадайға деген кескин протесттің излери де сәулеленіп отырған:

баслар, беташарда да байқалады. Деген менен бұл айтыстардың ишінде айтыстардың пайда болуы, қалыптасуы де белгилі роль атқарғанын хәужар болып табылады.

Хәужар, Н. Дәуқараевтың көрсетуі бойынша, рақалпақтарда қыз ұзатыу дәстүріне байланысты сыудан кейін айтылатуы салт-дәстүр жырларының бири. «Гейде ұсы хәужардың үстінде екі тәрәп бәйбіше айтыс та басланады. Бұл айтыс шийеленісіп қыз күйеу жигиттер менен қыздың ауыдың жаслары сындағы айтысқа айланып кетеді.¹

Хәужарлардағы бұндай айтыстық сыпаты қазақ биітінің мысалынан да көрінімізге болады. М. Азиев қазақ әдебиетіндегі хәужарлардың айтыстық қалыптасу тарихында белгилі роль атқарғандығын қында: «Ең ескі айтыс түрлері қазақ фольклоры топ-топ болып өзінше хор менен айтылатуы салт өнерлерінен (хәужарлардан—А. К.) баслап, содан бери келе ақындар айтысына өрбип ауысып келеді» деген пікірді айтады.

Қазақ айтыстары бойынша монографияның авторы М. Жармұхамедов болса бұл пікірлерге сүйене отырып, бәдіктер менен бір қатарда хәужарларды айтыс жанрының дәлелі деректері сыпатында растайды.²

Қазақ айтыстарының қалыптасу жолында хәужарлардың тұтқан ролі қаққындағы бұл пікірлерді рақалпақ шайырлар айтысының қалыптасу деректері байланысты да айтыуға болады. Себеби, гейлар хәужарларда айтыстардың тийкары сыпаттары болып импровизация, екі тәрәп болып топтанып айтыу дәстүрі, жеңіу-жеңіліу өлшемі толық аңласылады. Соңында, айтыстық сыпат хәужарларға келип, гурлым дәрежеде толыса баслаған болса керек. Бұл хәужарлардағы топ-топ болып айтысу дәстүрі кем-кем жеке-кем сыпат ийілеп барыуы менен де

қалыптасуы мүмкін. Бұл сыпат айрықша дәстанларда ұшырасып отыратуы хәужарларда күшлі сезіліп тұрады.

Дәстанларда таласуы хәужар жырлары өздерінің айтыстық характері бойынша жеке-дара қалыпта таласуы салт-дәстүр жырларынан біраз парқ қылады. Бұл парқ бірінші таласу—олардың айтыс-таласуы баслы белгісі—жеңіу, жеңіліу өлшемі жеңіліуінен көрінеді. Себеби жеке-дара айтыс формасындағы хәужар жырларында бір қатар айтыстық сыпаттар (импровизация, екі тәрәп болып топ-топ болып айтысу) болғаны менен, өнер сыпатындағы айтыстардың тийкары белгісі—жеңіліу, жеңіу болмайды. Ал дәстанларда ұшырасатуы айтыс формасындағы хәужарларда болса бұл белгі қаққық көрініс табады. Мысалы, «Алпамыс» дәстанындағы «Гүл-шоры менен Құлтай бабаның хәужар айтысы» та бұл сыпат анық аңласылады. Дәстандағы бұл хәужарда «Хәужар айтып, той баслап отырғанда, кім болады деген атымды айтқан?» деген қатарлардың ұшырасуы болмаса, хәужар толығы менен айтыстық аңласуға айланып кетеді. Хәтте онда «хәужар, хәужар» деп қайталанып отырыуы тұрақты хәужар формасы да сақланбай қалады, яғни айтыс хәужардың үстінде келип шығады. Бұл айтыста да өнер сыпатындағы айтыстардағыдай талас-тартыс ийеленілігі сыпаты, жарыс сыпаты басым орынды ийелейді. Тартыс Құлтай бабаның Гүлшорыға айтқан «Үй-артына келип тұр Құлтай байың» деген тәпсіре бола басланады. Бұған намысланған Гүлшоры Құлтай бабаға абай-сиясат етіп былайыша жууап қайтарады:

Тайтсаң байма тіліңді көт аудаққа
Ұзатсаң балам ешкің, бы-бы-башың төшей!³

Бұлайыша жеңіу мақсетін талас, бір-біріннің қытығына тиініп сөйлеу ұсыны қаққық өнер жарыс сыпатындағы шайырлар айтысына тән қасиет. Шайырлар айтысының сыпаттары бұл айтыстағы Құлтай бабаның жеңіске ерисуінен де көріне болады. Құл-

¹ Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Төкіс, Қарақалпақстан, 1977, 149-б.

² Азиев М. Айтыс өлеңдері.—«Айтыс» кітабында. Алматы: Жазушы, 1965, 10-б.

³ Жармұхамедов М. Айтыстың даму жолдары. Алматы: Ғылым, 1976, 26—32-б.

¹ Қарақалпақ фольклоры. Көп томдық, т. VII (Алпамыс). Төкіс: Қарақалпақстан, 1981, 202-б.

тай баба «байын» деген сөзді тән алғысы келме-
Гүлшин сақауды бет бұрыуға болмайтуғын исенім-
дәлелдер менен сөзден ұсайды.

Бұнан тысқары, бұл айтыста көбінесе жууап
айтысында қолданылатуғын тұрақлы түрде екі
тысыушы тәрептің теңдей қайталанып отыруы
дәстүрлі қатарлар да көптеп ұшырасып отырады.

Айт дегеннен айтаман әуел айым,
Алған қараң қараң нінген шөлге қайым.

ямаса:

Ол ағашы, дарының бұл ағашы,
Отқа салсам жанбайды қол ағашы.¹

Бұл, демек, дастандарда гездесетуғын айтыс фор-
сындағы салт-дәстүр жырларының өнер жарысы са-
тындағы хақыйқый айтыстардан айтарлықтай айыр-
шылығы жоқ, салт-дәстүр жырларынан саға ала-
лаған айтыс дастан дәуірінде келип хақыйқый
айтысқа сыпат иелелеуге қарады деген сөз. Бұны дәс-
тарда гездесетуғын айтыстардың жанрлық жақтап
қыйлы формаларда келиуі де дәлеллеп тұрады. Мыс-
алға, «Қоблан» дастанындағы Қоблан менен Дуқтардың
Ашық пенен Құртқаның, «Ашық-Нәжеп» дастанында
Ашық пенен Ұстазының айтыстары жумбақ айтыс-
тарының үлгілері болып табылады.² Сондай-ақ дәс-
тардағы айтыс үлгілерінде жеңіу жеңилиу өлшем-
болыуы да бұған мысал. Себеби, айтыстардағы жең-
жеңилиу өлшемі бірлігі олардың хақыйқый өнер
жарысы екенлігін аңлатушы тийкаргы критерий.
Бұл көрсетеді айтыстар, өз алдына дара жанр сыпаты
эпосдардың изи менен, хәтте солар менен тең кел-
пайда бола баслаған. Бұны шайырлар айтысынан
бұрын болған жууап айтысында жеңіу, жеңилиу
шешімінің тұрақлы бірлікке айланыуы мысалынан
көріуге болады. Деген менен, бұл айтыста шайыр-
айтысының қалыптасуында белгілі дәрежеде идея-
хызмет атқарады.

¹ Сонда, 204-б.

² Қариялыз. Қарақалпақ фольклоры. Көп томдық 3-т.
бақлар) Нөкис, Қарақалпақстан, 1978, 146—149-беттер.

Жууап айтыстары — шайырлар айтысын қалыптасты-
рушы тийкаргы мектеп сыпатында

Жууап айтыстары өзінің айтыслық характери бо-
йынша—салт-дәстүр жырларының барлық формалары-
нан өзгешеленіп тұрады. Онда айтыстың тийкаргы
белгісі жарыс, сөзден утыу тұрақлы өлшем бірлігі
болып қалыптасқан, айрықша халық өміріндегі тарий-
хый, сиясий, жәмийеттік хәдіс-сәттер кел түрде сұйрет-
ленеді. Соның менен бірге, классық көз-қарастың өт-
кірлігі күшті айланылып, сөйлеу мәдениетінің бір
қанша жетіліскенлігінен, халық тілінің сөйлеу мәде-
ниетінің бір қанша жетіліскенлігінен, халық тілі-
нің сөйлеу обороттарының хәр тәрепке байығанлы-
ғынан, сондай-ақ тұрақлы мінез-құлқ нормалары қалып-
тасқан, адамдардың бір-бірі менен қатынасында бел-
гілі бір нормаға айланып кеткен дәстүрлер пайда бо-
лып, олардың кел түрде рауажланыу жолына түскен-
лігінен дерек береді. Себеби, бұнда хәушар жырла-
рында қалыптасқан баслаған қыз-жигит айтысы, жууап-
бейлік, халықтың барлық ұл-қызы биліуге тийес мас-
салық тұрақлы ортақ дәстүрге айланып кетеді. Сон-
дықтанда халық ұллары жууап айта билеушілікті
яғни дұрыс, сынайы, мәдениетті сөйлей билеушілікті
өздері өнері ушы ар санаған. Бұлардың бәрі, әлбет-
те, жууап айтыстарының өз бойына халықтық харак-
терді мейлінше кел жамлеген жанр екенлігінен дерек
беріп тұрады. Соған қарағанда, бұл айтыс түрі халық-
лық процесстің пайда болыуы менен бірге пайда бол-
са керек.

Деген менен, бұл жууап айтыстары салт-дәстүр
жырларындағы топ-топ болып айтысуы дәстүрінен
үзіл-кесіл ажыралып шыға қойды деген пикир емес.
Дастандардағы айтыс үлгілерінде пайда бола басла-
ған айтыслық жарыс өлшемі (жеңіу, жеңилиудің бо-
лыуы) жууап айтыстарына келип тұрақлы өлшем бір-
лігіне айланғаны менен, салт-дәстүр жырларындағы
көптік сыпаттың излери (топ-топ болып айтысуы дәс-
түрі) бірден жоғалып кете қойған жоқ. Хәр қандай
жаңа дәстүр ескі дәстүрдің негізінде пайда болату-
ғын сияқты, жууап айтыстары да өзінің пайда бо-
луында коллективтік сыпатты негіз етіп алып, көп-
тік жанр сыпатында салт-дәстүр жырларындағы ай-

тыслық форма негизінде пайда бола бастады. Бұндай айтыстардағы жууап айтыстарына жақын айтыс өлеңдерінің пайда болуы практикасынан көрініп болады. «Қайым по всей вероятности был связан с казим то дашино забытом обрядом» деп жазады қазақ әдебиетшісі Е. Ысмайылов. Ал М. Жұмағұлов қазаққағы бұл қайым айтыс өлеңдері біздегі жууап айтыстарына жақындығын көрсетеді.

Коллективтік жанр сыпатында пайда бола бастаған бұндай айтыстар келе-келе қыз бенен жигиттің көшпенен болатуғын жууап айтыстарына айланып барады. Жууап айтыстарындағы коллективтіктен жеккелік ұмтылуы процесі жоғарыдағыдай формада (айтыс әуелі қыздар бір тәрел, жигиттер бір тәрел болып, кейін бір-бір айтысушы жаслардың бөлініп шығып, жеккелік сыпат ала баруы формасы) көптік характері жууап айтыстарының өз ішінде жүріп өткен. Соған дейінгі уақыттары (көп алысуы үстінде, берілген уақытқа кеуіп толмаған жағдайларда) бұл поэтикалық сөз бенен басланған жууап айтыстары тек ғана бір бенен жигит арасында болатуғын ұзақ айтыстарға айналып кетіп отырған.

Илимпаз Н. Дауқарасов жууап айтыстарының бұндай өзгешеліктерін (көптік қам далалық жанр болып) есепке алып, «айтыс қам жууап» деген терминмен қарастырады. Илимпаздың көрсетуінше, поэтикалық сөз бенен айтысуы жууаптан басталады. «айтыс» деп жеке-дара бөліп алығуының мәнісінен қарағанда ұсы көптік түрде басланған жууап айтыстары барысында жеке бір қыз бенен бір жигиттің жууап айтыс келіп шығатуғын сыяқты. Илимпаз «айтыс» атаған жууап айтысының бұл далалық түрі өзі көркемдік өзгешелігі, жеккелік сыпаты, жеңіл-шек бірлігінің тұрақтылығы бойынша да шайыр айтысына жақын келеді. Соған қарағанда, жууап айтысы көптік түрде басланған менен, кем-кем далалық

түр қыз-жигит айтысына өзі өтетұғын болуы керек. Бұндай айтыс түрі көбінесе отырыспалы жууап айтыстарының негизінде келіп шығады. Қыз-жигит айтысы отырыспа жууаптардағы қыз бенен жигиттің айтыс дәстүріне өзіне тийкар етіп қабыллай ала тұрып, қыз бенен жигиттің утыс шәртің тийкарғы келіп шығады, яғни қыз бенен жигит айтысындағы шәртің тийкарғы өзіне бірлігіне айналады, қыз бенен жигит бір-бірі менен жай ғана айтысып қойып, бір-бірін утыс утыс айтысады. Бұл жағынан көбірек мәлел жууаптарға жақын келеді. Бірақ бұл айтыс түрінің «отырыспа айтыстарынан баслап айырмашылығы бар. Бұл айырмашылық оның жеккелік сыпатында көрінеді яғни қыз-жигит айтысы отырыспа жууаптардағыдай бір группа қыздар менен бір группа қыз-жигиттердің, олардың қыз жигиттер менен жигит ағаларының коллективтік айтысы емес, онда бір ғана жигит пенен бір ғана қыз дара қалда айтысып отырады. Бірақ бұл дара айтыстың өзі отырыспа жууаптардың белгілі бір этаптарында белгілі бір жағдайларға байланысты келіп шығады. Мысалы, отырыспаның ақырларына таман рұхсат беріп жууаптың бір түрі шешімді жууаптардың үстінде бір қыз бенен бір жигиттің ұзақ айтысы келіп шығуы мүмкін. Бұндай жағдайда утыс шәртің жууапты қалаймын шешкенлігіне байланысты болады.

Отырыспа жууаптардың өз ішінен тийкар алып қарағанда басланған қыз бенен жигит айтысының бұл жекке түрі өзінің тематикалық мазмұны, идеялық-көркемдік өзгешеліктері, жанрлық белгілері бойынша да коллективтік айтыстарында қашеллі жеккелік сыпат күшейген сайын, оның социалдық салмағы да соғыеллі арта барады. Енді ол коллективтік айтыстардағыдай жеңіл-желпі дәзіл-дәлкек айтыстары — айырым мінез-құлқ нормаларына жат әдеттердің сынап-мінеуін шығармалар ғана болып қоймастан, белгілі бір жәмийеттік әхмийеті бар проблемаларды ортаға қойып шығармаларға айналады. Бұларда власылық көз-қарастың өткірлігі күшлі аңласылып тұрады. Мысалы, отырыспа жууаптың ішінде келіп шыққан «Бизин заман кемтаршылық заман ба?» деп басланатуғын қыз-жигиттің жекке — дара ұзақ айтысында ұсы сорауды ортаға қойып менен бирге, сол заман-

1. Ысмайылов Е. П. Шығармалары. Алматы: Жазушы, 1967, с. 162.

2. Жұмағұлов М. Айтыстың даму жолдары. Алматы: Ғылым, 1976, 9-5.

3. Дауқарасов Н. Шығармаларының толық жинағы. Мектеп: Қарақалпақстан, 1977, 131-6.

пын, яғный класслық жәмийеттің кемтаршылық дырып отырғандығы жаны мысаллар менен рес сөйледенуінің табады. Буны өзінің аянышты ауа жасырып сөйлеген жарлы жігітке қыз айтқан жууаппар анық дәлilleп тұрады:

Ишінде келте тон диеп жанады,
Катық ашшы, айранға мийри қабады,
Жеті қат жайылып барлығы қайда,
Жалғыз қатынымыз тамық таппайды?

Усылайынша «отырыспа айтыстарының» өзінше жеккелік сыпат ала барған қыз-жігіт айтысы келесі отырыспа—жыбынларсыз-ақ айтылатуғын жігіттің дара айтысы болып қалыпкескен. Буны біз бізден жігіт пенен Хийуалы қыздың айтысы. «Кел, ныс», Мүйтен жігіт пенен қытай қыздың айтысы, «расам Құсқананың тауы бар» деп басланатуғын жігіт айтыстарының мысалынан анық көрінімізге болады. Бұнан тысқары, шайырлар менен қыздардың жуаппар айтысулары да усыған мысал.

Бұл айтыстар өзінің тематикалық кеңлігі, жалық көп түрлілігі, идеялық — көркемдік өзгешеліктері бойынша отырыспа жууаппардан бираз парқ табады.

Тематикалық жақтан қыз-жігіт айтыстары: Мұхаббат айтысы; 2) Мийнет айтысы; 3) Социал-мысалық айтыс; 4) Минез-қулық, мораль айтысы болып бір нешеге бөлініп кетеді.

Мысалы, мийнет темасындағы мына бір айтыс гейпара мийнет сүймейтуғын жаслардың жалқаулық әрекеттері қатты сынға алынады:

Жігіт: — Жігіттер, қарап тұрып тап болдық ғой,
Койдың көні сабағын құлағана,
Қыз: — Менин де сөйлесіңізге мейлім жоқ,
Мал сүймесін сыбайы жігіт пенен?

Ал мұхаббат темасындағы екінші бір айтыста мұхаббат еркінлігі, жаслардың өз бийлігі өзінде бәріне идеясы ортаға қойылады:

¹ Қарақалпақ фольклоры. Көп томдық, т. V Мийнет К. қалпақстан, 1980, 183-б.
² Автордың тала жазыуларынан. «Жууаппар айтыстары» тері. 1980. №1.

Қыз: — Өзіңдей жігіт табылса,
Шығар едім жұбаңға,
Бұл заманда аманас,
Биреудің талы биреуде.

Жігіт: — Менде сені алмаймын,
Биреуде болса бийлігің!

Бұл айтыстар жаңрлық жақтан да ұсындай көп түрлілікке ие. Жаңрлық жақтан оларды төмендегіше үш түрге бөлуге болады:

- 1) Қыз бенен жігіттің жумбақ айтысы;
 - 2) Қыз бенен жігіттің жумбақ айтысы;
 - 3) Шайыр жігіттер менен қыздардың айтысы.
- Қыз-жігіт айтысы бұндай жаңрлық басламаларды да отырыспа жууаппардың негізінде келтіріп шығарады. Мысалы, жумбақ жууаппар отырыспа жууаппар да бұрыннан бар форма. Бирақ отырыспа жууаппардың жумбақ жууаппарды таза жумбақ айтыс деп қабылдауға болмайды. Бұл жумбақ айтысының басламасы ғана. Себебі, бұнда даралық сыпат байқалмайды, бұндағы жумбақ отырыспадағы айтыстардың дауамы сыпатында келіп шығады. Ондай жағдайда жумбақ жууаппар айтысының ақырына таман рұхсат беру мәнілерінде беріледі. Ал қыз бенен жігіттің жумбақ айтысы болса бұл отырыспадан тысқарыда өз алдына қалыптасқан таза жумбақ айтыс. Бұнда айтыс жумбақ пенен басланып жумбақ пенен тамамданады. Мысалы:

Қыз: — Пахта-пахта пахтаулы,
Қызыл менен қаптаулы,
Ишінде бір жумбақ бар,
Хеш кімге айтап сақтаулы.

Жігіт: — Мийнесі бір сапта болса,
Өзі бізін жақта болса,
Сықты қызыл пахта болса,
Меніңше, ол жийде шығар?

Жекке—дара формадағы қыз-жігіт айтысының бұл түрлері өзінің барлық сыпаттары бойынша шайырлар айтысына жақын келеді. Бұндағы тематикалық кеңлік пенен көп жаңрлық та, ұтыс шартының тұрақты өлшем бірлігі болуы да шайырлар айтысына тән қубылыстар.

¹ Бұл да сонда.
² Бұл да сонда.

Бул айтыслар өзіннің сүүрөтлөү усыллары бойынша да шайырлар айтысынан айтарлықтай айырмашылыктарга ийе емес. Қыз-жигит айтысында да айтыстың компоненттердің өзлерін жоқары тутып, бір-бірін нап-минеу қубылыстары шайырлар айтысындағыдай утәсілі иретінде қолланылады. Мысалы:

Жигит: — Қосық айтсам барлығың құдиремен,
Жүйрік тайды қонаққа миндиремен,
Қызық-қызық қосықты айт, шайыр,
Төреп болып айтысқада ағаң келден.

Қыз: — Тақиядағы нағышты тартып берің,
Қара қарға жүгінді артыппедің,
Төреп болып айтысқа келегәпсіз,
Бір-еки ауыз тойларда айтыппедің?

Бұндағы утыс қубылысы да шайырлар айтысындағы утыс қубылысындай толық аңласылып тұрады. Мысалы, «қодуңыдап келген жигит» менен қыз айтысында «әкемді тирилтіп берің» деп айтқан қыздың бір аңғарма жаңылыс гәпін оның утылуына себепші болады:

Жигит: Әкең өлсе, шешенді күйеуге бер,
Сонда сенің әкеңнің тирилгені?

Қыз-жигит айтысының шайыр менен қыз айтысының бірінші бар болуы болса бұл айтысты шайырлар айтысы менен және де жақыналастыра түседі. Бұның мысалы Әжилияз, Аяпбергеннің жууап айтысларынан анық байқалып отырады. Мысалы, Аяпберген шайырлар айтысына дейін қыз-жигиттердің отырыспа ойын-зауыттарда айтылатуғын жууап айтыслары менен шұғылданып отырған. Усындай айтысларының биірі Ақ қала деген жерге қыдырып барғанда Жақсымурат болыстың қарындасы Айжамал деген қыз бенен болып өтеді.¹

Аяпберген жууап айтысларының ішінде, әсіресе Тиллахан деген қыз бенен болған айтысы дыққат аңғарарлық. Айтыс Аяпберген тәрепіннен отырыспада:

¹ Қарақалпақ фольклоры. Көз тәмсіл, т. V. Нәзік: Қарақалпақстан, 1980, 79-б.

² Бұл да сонда.

³ Мақсәтәт Қ. Аяпберген творчествосында фольклорлық — Журн. «Әмүләр», 1961, № 2, 104-б.

айтыстардың өзінне болған бийхұрмет көз-қарастарын сынай-минеу менен басланады:

Қылт етпейсең біз келсек,
Қуала болып жүр қалың.

Бұл шайырлар айтысында Тиллахан деген қыз Аяпберген менен өтпес-дәс айтысқа түседі. Бірақ Аяпберген оған қарама-қарсы басым келіп, көпшіліктің дыққатын аударуға тырысар болады, төрде отырған жигиттер оған жүгініп, аяпбергеннен орын береді.

Шайырлар айтысы менен қыз-жигит айтысы арасындағы бұл жақындықты шайырлар айтысының айтысының компоненттерінің бір тәрепіннің көбінесе Дөме, Тыним сияқты хаял-қыз шайырлар болып келуі де дәлеллеп тұрады.

Сонан қарағанда, қыз-жигит айтысы отырыспа айтыстарының негізінде пайда болып, уақыт өтуі менен аңғарыла бастады дара жанр сыпатында қалыптаса бастады. Ол өзара аңғарыла бастауының жоқары басқышында шайырлар айтысын келтіріп шығарған. Сондықтан да олар жоқарыдағыдай формаларда бір-бірі менен үйлесіп атынды.

3. Сөз — жыр импровизациясының — шайырлар айтысының қалыптасуында тұтқан орны

Қарақалпақ әдебиетіндегі шайырлар айтысының деректерінің ең ескі дәуірдегі айтыс үлгілерінен баслап халықлық процесстің пайда болуы менен келіп шыққан жууап айтысларының дейін қарастырып отырып, бұны бергі дәуірлердегі XVII—XVIII ғасырлардағы шайырлар айтысы жаққында мағлұматтар жоқ. Революцияға дейінгі қарақалпақ әдебиеті тарихына сер салып қарасақ, шайырлар айтысы түріндегі айтыстар XIX ғасырдың басынан бастап Құнхожа, Әжилияз, Бердақ, Өтеш, Сарыбай, Гүлмурат творчестволарында жүз бергенлігін көреміз. Ал бұған дейінгі шайырлар творчествосында (мысалы, XVIII ғасырда жасаған Жибек жырау творчествосында) шайырлар айтысы ауыз-еки

¹ Қаримов А. Аяпберген жаққында халық тәріздері — Журн. «Әмүләр», 1961, № 2, 204-б.

жазба түрде де ушыраспайды. Демек, шайырлар әдеуір кеш, шайыршылықтың келип шығуы мо- бирге келип шыққан. Бұны қарақалпақ әдебиетінде шайырлар айтысының қобыз бенен жырланбайты- лығы, толғаулық характерге иіе емес екенлігі ай- бирге, қосық—сөз импровизациясына құрылған қо- лық құрылысы да дәлелдеп тұрады. Себебі, «айтыс- ырларына сөз—қосық импровизациясы тән бо- жырларда сөз—жыр импровизациясы басым бола- Ал қарақалпақ поэзиясында болса төрт қатарлы- лары қосықтар тек XIX ғасырдың бас гезінде Қуах- творчествосынан бастап мәлім бола бастады. Бү- дейін толғаулық традиция өмір сүріп келген еді.

Деген менен, шайырлар айтысындағы импровиза- дәстүрінің жырау—шайырлар творчествосынан, яғ- толғаулардан бастап саға алып киятырғанына хеш- ман туұдырыуға болмайды. Мысалы, XVIII ғасыр атақлы жырау-шайырымыз Жийен Аманлық ұлы- ның «Посқан ел» поэмасын импровизациялық айтыс- дың дәрежелі практикасындай аламы ала ойлан- ғанып отырмастан, сол моменттегі болып атырған- дайларға байланысты талант пенен шығарған, яғ- шығармадағы сұүретленіп атырған ұақыялар сол- ментінде шайырдың көзі менен көріліп, кеуді ме- сезіліп, сол моментінде бірден жуұмақластырып- барылады. Бұған қосымша, шайырдың импровизатор- еланғи анықтайтуғын бір белгі—саз аспабының де- минде қосық шығаруы (сол моментінде шығар- сол моментінде сазға салып айтыуы) десек, Жийен- эмада сұүретленген ұақыяларының барлығын да бойында кетіп баратырын қобыз бенен толғап б- отырады:

Посқан елдің ишінде
Қобызымды қолға алып,
Қайғылы нама шаламан,

Қапа неге болмайын,
Қобызымды не ұшып
Қайғылы етіп шалмайын?¹

¹ Қоныратбаев Ә. Эпос және оның айтысушылары- мы. Қазықстан, 1975, 24—25-б.

² Жийен жырау. Посқан ел. Нөміс: Қарақалпақстан, 1981.

Бұннан тысқары, Жийеннің айырым шығармалары- ын импровизациялық характердегі айтыстардан ай- ылықтай айырмашылығы жоқ. Мысалы, оның «Бер- түйемді», «Хә, хаңымы, хаңымыз!» шығармаларында- ғылық дәстүр толық аңласылып тұрады. Бұлар диа- ғылық дәстүр екі тәрепін айтысы болмаған ме- формасындағы екі тәрепін сыпатында көзге тасланады, яғ- айтыстың бір тәрепін сыпатында көзге тасланады, яғ- ный бұл шығармаларда да шайырлар айтысындағы- ы «қарсыласы» менен бетпе-бет ушырасып, бетпе-бет- йлесіу дәстүрі кең орын алған. Бұны шығармалар- ы атамаларының өзінше дәлелдеп тұрады. Соның ме- ы бірге, бұл шығармаларда да шайырлар айтысында- ы утыс шарты — «қарсыласына» айтқан сөзін өт- ыу көзде тұтылады. Мысалы, «Бер түйемді» шығар- ысындағы жарының жалғыз малын тартып алған бай- ы қаратыла айтылған сөздер ұсындай мақсетті көздеп- ытылған. Жийен-жырау бұл сөздері менен утысыз, ықмар, мйрімсіз байды «таубеге» келтірмекші бо- ы. Хәкімқатлыққа сүйеніп айтылған бұл сөздер- ы алдында байдың да жеңіліске ушырамауы мүм- ы емес.

Соган қарағанда, салт-дәстүр жырларынан саға ал- ы айтыс дәстүрінің айырым элементтері жыраулар- ы творчествосында да көрініс тапқан болса керек. Бұны қыпшақ—ноғайлы бірлесінісіндегі жыраулардың твор- ысында айтысқа ұсаған жырлардың орын алуы- ы көрінімізге болады. Мысалы, К. Мәмбетов өзінің «Әйемгі қарақалпақ әдебиаты» атлы монографиясын- ы арғын руының жырауы Қотан менен қара қыпшақ руынан шыққан Қазтуған—жырау арасында болған айтыс хәққінде мағлыұмат келтіреді. Бұл жырда да шайырлар айтысындағыдай рулық сыпаттың іздері әуеленіу табады. Қотан жырау рулардың тең ху- ылығын айтыс:

Алуп — Арғын руы
Қыпшақ пенен қатар жаралған.

деген қатарларды жырлайды.¹

К. Мәмбетовтың көрсетуінше, бұл жырда аты атал- ы арғын руы қазақ халқының қыпшақ руы қара-

¹ Мәмбетов К. Әйемгі қарақалпақ әдебиаты. Нөміс: Қарақалпақстан, 1976, 80-б.

қалпақ халқының тийкарын құраған.¹ Бұл, демек, шайырлар айтысындағы рулық сыпаттың орын алуы турі жыраулар творчествосынан баслап саға алынатырған қубылыс деген сөз. Шайырлар айтысындағы провизация дәстүрінің орын алуы қубылысы жөнінде ұсындай пикирлер айтыуға болар еді, яғни шайырлар айтысының айтыушылық және дәретіушілік творчествосының жемісі болып келіп шығуы жыраулар творчествосындағы кең орын алған сөз-жыр провизация дәстүріне байланысты келіп шыққан қубылыс деген сөз. Бұл, демек, ерте кездерден баслап-ақ қарақалпақ халқына ортақ болып киятырған айтыс турі жырау-шайырлардың творчествосы арқалы шайырлар айтысына келіп ұласқан деген сөз, яғни шайырлар айтысы жыраушылық творчестводан шайырлық творчествосының өз алдына бөлініп шығуы бірде пайда болады. Сонылықтан болса керек, XIX ғасырдың бас кезіндегі, шайырлар айтысында ауыз-екілік қубылысы, фольклорлық традиция басым, ал шайырлар айтысы таза фольклорлық творчество түрінде пайда болады. Оның үстіне, бұл дәуірдегі шайырлар айтысы еле ауыз әдебиатының тийкары дәретіушілері айтысында орын алып келер еді, яғни «шайыр» деп аталатын заманларда ауыз әдебиатының поэзия жанрына жататын адамдарды ғана айтқан. Бұнындай адамдардың шығарманы жазуы жолы менен емес, айтыу жолымен дәреткен. Бұлар шығарманы көпшілік жиналыс жерде кереклі болған темаларға, көзіне көрсеткен, билгенідей етіп айтқан. Тыным қатын, Мұрат, Құлымбет, Қыдыршияз, Есенгелділер ұсындай шайырлар болған.²

Н. Дәуқараевтың көрсетуінше, бұндай шайырлар түрлі жыйындарда, қосық пенен айтысуларда, құрметке иіе болған. Бұндай жағдайларда шайырлар бір рудың, ямаса бір елаттың атынан шыққан болса, Тыным қатын менен Атамұрат шайырдың атымен, Әжинияздың Қыз—Менеш пенен айтысуы, Әжинияз Мәтен шайыр менен айтысуы және басқалары атырған шайырлардың айтысулары бұған

¹ Сонда, 85-б.

² Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жинағы. Алматы: Қарақалпақстан, 2—т., 1977, 97-б.

дәлел бола алады. Солай екен, бұл шайырларды ауыз-әдебиатының дәретіушілері дәм айтыушылары сыпатында таныймыз.¹

Бұнан шығатұғын жууғақ — шайырлар айтысы өзіннің дәлеліне шығарып, айтыушылық және дәретіушілік творчествосының, яғни синкретизмнің жемісі болып дәреткен. Қазақ әдебиатымыз Ә. Қоңыратбасев бұл жаққыда жыраулар менен айтыс шайырлары синкретизм аяғында көрінетұғынлығын айтып, оларда импровизацияның төмендегіше төрт өнері бірлестетұғынлығын көрсетеді:

1. Олар (жыраулар және айтыс шайырлары А. Қ.) әскан импровизатор болған, бұны сөз өнері дейміз.
2. Теңдесі жоқ сазшы болған, бұны музыкалық импровизация өнері дейміз.
3. Әжайып атқарушы, айтыушы (солист, артист) болды, бұны сахна өнері дейміз.
4. Заман, ед жайып терең толғаутұғын ойшыл—дана, ұстаз болды.²

Бұл пикирлер тийкарынан қазақ әдебиатының мысалында айтылса да, қарақалпақ әдебиатындағы айтыс шайырлары жаққыда да айтылуы тийес пикирлер. Өйткені қарақалпақ айтыстарының тийкары авторлары есапланатұғын Құнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеміш өз шығармаларын бәрқұлла жазуы жолы менен дәретпеген. Жазуы сызымдың тар шеңберде ұяжланыуы оларға өз шығармаларын өздері айтыу жолы менен таратуы жууғақкершілігін жүктеген. Олар шығармаларын халық арасына таратқанда, тек құры әліпайы айтыу жолы менен таратып қоймастан, сазға, дууларға салып жағымлы хаш қауаз бенен таратқан. Халық бұнындай өнер тийкарында тарқалған шығармаларды тез адалап алып, ұзақ ұақыт ұмытпай жүретұғын болса, сонылықтан да халық бұл шайырлардың таланты жоқары бадалап, оларды шайыр деп айтыу менен бирге сазенде, бақсы, қыссақан деп те атаған. Бұның айқын мысалы претінде Н. Дәуқараев, М. Нұрмұхамедов ұсаған илиминизмдардың Бердақты «бақсы» деп, Әжиниязды «Бозатаудың намасын өзі шығарған» деп

¹ Сонда, 98-б.

² Қоңыратбасев Х. Әлс және «шын айтыушылары». Алматы: Қазақстан, 1976. 26-б.

баҳа алғандығын келтирип өтүүге болады. «Даже за- патели и классики каракалпакской письменной ли- ратуры Ажинияз и Бердак нередко творили свои про- ведения как импровизаторы, — деп тастыйықлайды импазларимыздың бул пикирлерин белгилі әдебиет- 3. С. Кедринша, — лишь после из устного исполнения писывая по памяти свой импровизированный текст исполняли они стихи и поэмы под аккомпанемент родного струнного инструмента дутара».

Буннан тысқары, қарақалпақ әдебиатындағы шайыр- лар айтысы гейтара (ақыттары қыссақалар арқа- да тарқалып отырған. Себеби, «шайырлар айтысы қыс- хаилардың ең бірінші репертуары есепланады. Қыс- қақалар қысса оқып болғаннан кейін шайырлардың ай- тыстарын оқын береді».

Шайырлар айтысының усындай жоллар менен дәл- лің хәм таралыуының, яғный айтыушылық хәм дәстүр- тиүшілік творчествосының жемісін сыпатында пай- болыуының қарақалпақ поэзиясының өсиу жолдары белгилеуде үлкен әҳмийеті бар. Себеби, шайырлар ай- тысы ауыз-еки поэзия менен жазба поэзияның тутас- ұын көрсетип тұрыушы ең бір әҳмийетлі әдебиі фак- торлардың бири. Бул ҳаққында қазақ айтыстарын ш- ертлеген илимпазлардың бири Н. Смирнова «Айтыс- мост между фольклором и литературой» деп жазды. Буны қарақалпақ әдебиатындағы ауыз-еки айтыс тра- дицияларының жазба түрдегі айтыс традицияларына өсип — өтүү қубылысы да дәлилдеп турады.

Бирақ бул қубылыс шайырлар айтысы практика- сында бірден жүз бере қойған жоқ. Оның (жазба ай- тыстардың) қәлиплесуінде Шығыс классиклери бол- ған Фердаусий, Науайы, Физули творчестволарындағы жазба муназаралар менен мушойралар үлкен роль о- қарды. Себеби, бұрын ырым отырықты хәм ырым кө- пели болған, түрлі тараудық хожалыққа (дийханшы- лық, шаруашылық, балықшылық) қарақалпақлар бо- лған.

¹ Кедринша З. Поэзия каракалпакская — В кн: Поэты Каракал- пакии. М. отд. Ленинградское, 1980, с. 7.

² Айымбетов Қ. Халық дәмалығы. Нөкис. Қара- пақетин, 1963, 53-б.

³ Смирнова Н. Кавказская народная поэзия. Алма- та. Наука, Казахской ССР, 1967, с. 101.

рухый өмирінде бұрынғы отырықлы халықларға да (мысалы, өзбеклер), көшпелі халықтарға да (мысалы, қазақтар) тән болған мәдениет өзгешеліклерін өз рух- ый өмирине бириктирген.

Революцияға дейінгі қарақалпақ әдебиатында ау- ыс хәм жазба традициялардың қосылып кетіуін қан- ыдай көп ғана өзгешеліклердің бири болып табыл- ған.

4. Шығыс классиклери творчествосындағы айтыс үл- ьлерінің қарақалпақ жазба айтыстарын қәлиплести- ьнуге қатнасы

Мушойра шығыс классик әдебиатында көбирек еки- ьмаса оннан аслам шайырлардың биргелікте қосық- ь жазбағы мәңилерін береді. Бирақ буларда да қазақ, ь қырғыз, қарақалпақ әдебиатындағы шайырлар айтысы- ьның тийкаргы белгилері — хәзір жууаплық, утыс шө- ьнің сақланып отырады. Бул мушойралар да биздегі ша- ь айырлар айтысындай шайырдың сыға түсер майданы ес- ьпаланып, көшпелік жағдайда шайырға — шайыр деген атақ алып беріуші бірден-бір поэзия болған. Мысалы, белгилі Шығыс классиклерінің бири Фердаусий өзінің атақты шығармасы «Шахнаманы» сарай шайырларын айтыста жеңіп шыққаннан кейін ғана жазыуға рұхсат алған. Форси — тәжік әдебиаты бойынша при қосып- ь Шонслам Шомухамедовтың көрсетуіне қарағанда, бул айтыс та ең дәлел дәл биздегі шайырлар айтысындай бир неше шайырдың қатнасуында ауыз-еки, жүзбе- жүз сөйлесу формасында болып өтеді:

«Бағда сарай шайырлары Унесурий, Фаррухий хәм Ас- жадийлар өз-ара гүрриңдесип атыр еді. Олар әңгі- ь дийхан киіміндегі бир киісін көріп:

— Бизің ғанимизге тек ғана шайырлар қосыла алады, сені де сынап көреміз, — дейді. Бұған ол киіс қайы- шылық билдиреді. Сонда Унесурий форси тилинде сий- рек ушырасатұғын уйқасалардың бирінде мушойра (ай- тыс) баслап:

¹ Нурмухамедов М. Түркі тілдес әдебиеттерде ауыз- ь еки хәм жазба традициялардың синтезі. (Бирікпесі) хәққинда. — Журн. «Әңгіулер», 1981, №7, 116-б.

Ой ҳам жамолидек булалмас равшан,

Оган Фаррухний жууап қайтарады:

Юзид рухидек гул тополмас гулшан.

Айтысты Асжадий дауам еттирин:

Мужган уқингдек танилур жавшан,—

дейди. Бийтаныс киши Фердаусий екен. Оган сөз бети келгенде, бул «рәушан» ҳам «гулшан» сөзлери уйқас келетүгүн сөз қалмагандай еди, бирақ Фердаусий ҳеш екинени отырмастан, ойланып—толғанбай, бирден соңғы қатарды айтып, айтысты тамамлайды:

Гул насласибан на кункий жанг қилди Паишан!

Бундай, шайырға шайырлық даңқ алып берген мушойралардың XV әсирдеги өзбек әдебиятының классик шайыры Науайы творчествосында да жүз бергенін көреміз. Науайы творчествосындағы бул мушойра қасида қосық үлгісінде болып өтеди. Бирақ бул мушойраның бир түрп болып табылады. Себеби, назмпазлардың көрсетуініше, бул дәуірдеги шайырлар «ауыз-еки әдебиет үәкилдері бақсыларға усап әксеріп жолы менен қосық шығарып, биринің баслағанын екіншісі дауам етіп арқалы өзлерінің шайырлық кәсіпін көрсетіп еди. Шайырлар дәуірінде, ұлыма, Хасайи-Байқора, Науайы, Жәмий үйлерінде усындай шайырлық айтыстар жүз берген болыуы сөзсіз».

Буны Науайының 1449-жылдың апрелинің ортасындағы Султан—Хусайн—Байқараның сарайында жазған «Хилалия» қасидасы да дәлеллеп турады. Қасида Султан—Хусайн—Байқараның власть басына келиуі менен құтлықлау мақсетінде жазылады. Шығарма 89 бейиттен ибарат болып, оның дәслепки насиб, гүриз, бәдімлерінде мушойра жүз береді. Бул бәдімлерде планеталары арасындағы Науайының «саяхат

жаққында сөз баралы, яғни байрам салтанатына байланысты ол планеталарда да жердегідей қууаныш, ұлы байрам салтанаты жүз беріп атырғандығын тәріптейді. Шайыр аспан періштелеріне, гөззаларға, гөззалардың гөззалы Венераға дүс келеди. Венера чанда қууанышты саз шертпекте. Бул саз Алишер Науайының сөзлеріне жазылған. Олар бул сөз бенен шахтың тахтаға отырыуына тилектеслік бағыш етип отырады. Венера үшінші аспанда шахтың өз ханасына түсіп, бул жерде шам орнына жарық болып турады. Лирик қахарман саяхатты буннан да ары дауам етеди. Ол бесінші аспанда әскерий кейіптегі Марсты ушыратады. Ол да өзінің әскерий өнері менен шахқа хызмет етіпте таяр екенлігін баян етеди. Шайыр буннан соң Меркурийдің қасына келип қонып, оның менен де тилектесіпте кіріседі. Аспан бағадыры меркурий шайыр қасидасына әлде қашан жууап жазып қойғандығын айтады ҳам өз қасидасынан матла оқып, мушойрада шайырды жеңіуді ойлайды. Меркурий менен шайыр арасындағы мушойра төмендегіше басланып кетеди. Меркурий матласы:

Әй—сенің көшпін қилып зоҳир яғни ой қиялатин,
В—ей юзид шармаиди айлап ийди акбар тальатин,

Айтыста лирик қахарман Меркурийдан жеңілмейди. Ол келтирген матла да жоқары идеялық пенен көркем етип берілген:

К—ей көшпіннің ризки айлаб ҳам яғни ой қиялатин,
Ийду рухсоринг қилып нобуд байрам зийнатин.

Меркурийді айтыста жеңген шайыр байрам салтанатына келген сүйікелісінің жанына келип, бул айтыс сөзлерін оқып, ошан мақтау сөзлер күтеди. Лекин шайырдың сүйікелісі де шайыра болғандықтан ол да бунан матлаб айтып жууап береді:

К—ей юзид зоҳир қилып себоху сарватин,
Анда көшпінг айлабон ийди яғни ой қиялатин.

Сүйікелісінің бул жууабына сүйсініп кеткен шайыр бул айтыс текстлерін байрам салтанаты етип ат

1 Шәм ухамедов И. Форс—тожик адабиёти классиктери. Тошкент. УэССР Давлат Ыдишый адабиёти нашриёти. 1963. 44-5.

2 Өзбек классик поэриетин жанрлары. Тошкент. «Ўзбекистон» ншр. 1979. 81-5.

йрган жер—султан қабыллауханасына алып кеткен.
Султан оларға өз жууап матлаасын айтады:

К— ей хилолнинг майли айлаб тоқ кўнглим тоқатин,
Жан берип ед айлаган ийди висолнинг жаннатин.

Мини, усы мушойрадан кейин Султан—Қусайи
Байқара Науайыны өз жанына мөр сақлаушысы ет
тәйрлайды.¹

XVI ғасырдың шайыры ҳам дилмашы Сайфи Сара
ыпын қол жазбасына қарағанда, бундай жазба му
шойралардың XV ғасырлардан де бұрын жүз берген
мәлім болады. Ол өз қол жазбасында заманласа
Қози Мухсин, Искок, Имод Мавлавий, Ахмад Хожа
ас-Сарайи, Хоразмий, Абдулмәжид, Тукликожа Ха
улының ғаззел тийкарында жазған мушойралары
екенлігін көрсетеді.²

XVI ғасырдағы азербайжан халқының ұллы шайыры
Физули творчествосына сер салып қарасақ, бул дәуір
айтыс формасында жазылған шығармалар азербайжан
әдебиятында да орын алғанлығын көреміз. Бұның ай
қын мысалы иретінде оның «Сухбат—ул—асмар» (Спор
плодов), «Сихат ва мараз» (Здоровье и болезнь), «Ри
ду—Захид» («Гуляка и отшельник») шығармаларында
айтыс элементтерінің кең орын алуын көрсетіуіміз
ге болады.

Бул шығармалардың шайырлар айтысынан ҳам шай
ырлардың жекке индивидуаль творчествосы болып де
реген айтыс шығармаларынан айтарлықтай айырмашы
лығы жоқ. Мысалы, оның «Спор плодов» шығармасы
социаллық теңсізлікті сүүретлеуге бағышланған болса,
онда хәр бир айтысушы төрентин бир-бириниң үстине
жеңіске ерисиуге болған жанталас сөз тартысы көрсө
тиледі. Бунда да шайырлар айтысындағыдай хәр бир
айтысушы төрен өзин өзи көкке көтеріп мақтап, өзле
рин-өзлери тах ийеси, патша жеңімпаз күш деп саяла
лар, теңеулері анық көринис табады.³

¹ Рустамов Р. Узбекская поэзия в первой половине
XV века. М.: Изд. Восточной литературы, 1963, с. 68.

² Орзбеков Р. Узбек лирик поэзиясында газзал ва
мусаммат. Тошкент: ФАН, 1976, 22-б.

³ Дадаш-заде М. А. Азербайджанская литература.
М.: Высшая школа, 1979, с. 67—68.

Шығыс классиклері творчествосынан саға алған бул
жазба айтыслар өзбек, қарақалпақ әдебиятында, әси
ресе, XIX ғасырға келип кең қулаш жайып рауажланыў
жолына түсті. Бул дәуірде мушойра тематикалық
жақтан әбден кеңейип, түр жағынан кем-кем жетили
син барды. Мысалы, өзбек әдебиятында Фурхат, Зав
кий, Мухимий усаған шайырлар мусаммат мушойра
ларды (сонғы шайырдың өзинен бұрынғы шайырдың
ғаззеліне тийкарланып), соның темасында, соның қо
ғам құрылысы, соның уйқасында (оны рауажландырып
жана мазмун, жана шығарма келтирип шығаруы-А.
К.) келтирип шығарып, өзлеринен бұрын жасап кеткен
шайырлар менен де творчестволық күш сынасууды дәс
түр тутты. Соның менен бирге, өзлери де үзликсиз ай
тысларға түсин отырды. Бул дәуірдегі айтыслардың
көпшілігі жазба түрде өтті. Өзбек әдебиятындағы
бундай жазба мушойралардың мысалына Фазилий ме
нен Махзуманың, Мунир Муйизода менен Музайянның,
Камбарисо менен Ошиқтың, Солохий менен Махжур
дың, Мухий менен Мухимийдің, Мухимий менен Зав
кийдің айтысларын келтириуге болады.

Бұнан тысқары, бул дәуірде шайырлар айтыс шы
ғармаларын өзлеринин оригиналь дәретпеси сыпатын
да жазып та дәреткен. Мысалы, Увайдулла Завкий
«Отим» газзал—юморын Мухимий менен мушойра деп
түсиник берип баслаған. Сондай-ақ оның «Уч харба
тий» мусадасы, Мухимий менен бирлікте жазған са
тирасы («Вексель»), Фурхаттың өз заманласлары Зав
кий, Умидийлар менен бирлікте жазған шығармалары,
олар арасындағы хат алысулар усындай мушойра ти
пиндегі шығармалар екенлігинен дерек береди.⁴

Улыўма, бул дәуірдегі Шығыс халықларының әде
биятында мушойраның ғаззелий мушойра киби жазба
түрлери кең орын алған. Бул әдебиятлардағы ғаззел
тийкарында жазылатуғын мусамматлар да (мухаммас,
мусаддас, мусабба, мусамман, хокозо), сондай-ақ на
зира, татаббу, таштир, тазмин киби қосықлар да му
шойраның өзине тән көринистери.⁵

Шығыс халықлары әдебиятындағы жазба мушойра-

⁴ Орзбеков Р. Узбек лирик поэзиясында газзал ва
мусаммат. Тошкент: ФАН, 1976, 24-б.

⁵ Сонда, 22-б.

лардын бундай көп түрлүлүгү XIX асирдин ортала-
таман каракалпак адабиятында да көп орын ала-
ды, яғный бул дәуирде шайырлар айтысы ауыз-се-
реу менен бир катарда, жазба түрдө де болуп отыр.
Бул, албетте, бир жагынан сол дәуирдеги адабият-
жазба адабияттык характеринин тереңдесүүүнө бай-
ныслы келип шыккан кубылыс болса, екінчи жагынан
Шығыс классиклеринин каракалпак шайырларын
жасаган тәспринен, өзбек-каракалпак адабиятларын
өз-ара байланысынан келип шыккан кубылыс болса,

Бунун айкын мысалы иретинде бир гана Сарыба-
йдын тымсал — айтысларын келтирүүдөн өзи жетки-
ли. Бул айтыс өзинин айтыс тымсаллык сыпаты
бойынша (айрыкча тымсаллык күүлөр образынын жа-
тылыуы жагынан) өзбек адабиятындагы Науайдын
«Лисан-ат-тайр», Нишатийдин «Хусн ва дил», Гүл-
нийдин «Зарбулмасал» шығармаларындагы күүлөр
айтысына бир канша жақын. Себеби, бул шығарма-
дын барлығында да күүлөрдүн өз-ара айтысы, яғ-
на күү менен адамдын айтысы мысалында жәмийет-
сүзүмдүк пенен жақсылықтың гүрөсү тымсаллап
ориледи.

Бул үйлөсүм Сарыбай творчествосында тосын-
пайда болган кубылыс эмес. Бундай жаңа айтыс
масы Сарыбай творчествосына Шығыс адабиятында
айтыс традицияларын терең өздөстүрүү аркалы
еништи. Себеби, тымсал-айтыс, жоқарыда көрүп
имиздей, Шығыс классиклери творчествосында XIV
XV асирлерде-ақ пайда болган еди. Ал каракалпак
биятында болса бул кубылыс XIX асирдин екінчи
мьнда тек Сарыбай творчествосынан бастап гана
бере бастады.

Бунан шығатугын жуўмақ — каракалпак аде-
тында шайырлар айтысы миллий дереклер тийкары
пайда болуу менен бир катарда. Әйпемги Шығыс
Орта Азия халықлары адабиятына тән ауыз-еки
жазба айтыс традицияларын ортақласуу аркалы
лесті. Сонлықтан да биз революцияға дейинги
қалпак айтысларын төмендегінше үлкен ски
бөліп қарастырамыз:

1. Ауыз-еки айтыслар;
2. Жазба айтыслар.

II Бап

ШАЙЫРЛАР АЙТЫСЫНЫҢ ТИЙКАРҒЫ ӨЗИН- ШЕЛИКЛЕРИ ХӘМ РАУАЖЛАНЫУ ЖОЛЛАРЫ

1. Айтыс жанрының тийкаргы өзіншеликлери хәм импровизациялық айтыслар тарийхы.

Биз өткен бапта айтыслардың ең ерте дәуірлерден
X асирге дейинги қалыптесуу жолына серсатқан едик.
Ағый шайырлар айтысы әуел баста халық ауыз аде-
баты үлгілеринин дәстүринде келип шықса да, бері
ең ол үлгілерден кем-кем бөлектенип, жекке сала-
лып қалыптескенлигин көрип өттік.

Енди усыған байланысты айтылыуы керек және бір
мәселе бар. Бул — айтыс жанрының тийкаргы өзгеше-
ликлери мәселесі, яғый айтыс жанры басқа жанрлар-
дан қалайынша парық етилип турады, оны ауыз аде-
баты үлгісинен жазба адабиятлық сыпатқа дейин ара-
абей әкелип турған тийкаргы белги не? — мине, усы
мәселелерге тоқтап өтуіміз керек.

Бул, ең алды менен, айтыс жанрының импровизация
дәстүрине тийкарланғанлығынан көринеди. Себеби, төк-
е сууырып салмай талант пенен пын жүректен қуы-
лып шыққан жыр, қосық халықтың кеулине қонымлы
болып келеди, халық бундай қосықларды умытпастан
зақ уақыт адында сақлайды.

Екиншіден, айтыс шайырлардың бетпе-бет айтысы-
ы болғанлықтан, ол сахна өнериндей халықтың көз
адында көргизбелі түрде өтінп турады. яғый, М. Әу-
ловтың сөзи менен айтқанда, шайырлар үлкен жылғы
орта гүреске түскен палуанлардай, сауашқа кирген
батырлардай, бәйгиге қосқан атлардай жарыс қызуы.

Үшіншиден, айтыс дәретіушілік творчество
бирге, атқарушылық өнердин де жемисі болып
лады, яғни шайырлар бір-бири менен айтыс
жай құрғақ сөздер менен ауыз-еки сөйлесулерде
барды — келди етип сөйлесіп қоймастан, жағымды
хауазы менен де айтысады.

Төртіншіден, шайырлар айтысы жууап айты-
нын қыз-жигиттерге ортақ дәстүр болғанындай,
меге ортақ жанр болып табылады. Бұған жасы
шайыр да, жас киши шайыр да, қаял-қыз ша-
йыр қатынасуға толық қақылы, яғни айтыс еркін
болып табылады. Шайырлар айтысында айтыс-
тардың Дөме, Алтын, Тыным Айхан, Салима, Г
ша сыяқлы тең жарың қаял-қыз шайырлар бо-
луы де, мине, ұсынан.

Міне, усы өзіншеліклеріне байланысы ғалымдар айтысы дәуірлерден — дәуірлерге өтіп, үлгі дәстүр сыпатында күні бүгінге дейін жетіп келеді. Бірақ бұл өзгешеліктер тек қарақалпақ әдебиетіне ғана емес, шайырлар айтысының өзгешеліктері деп қарауға да жолмайды. Бұл ұлыұма Орта Азия халықтарының айтысындағы барлық шайырлар айтысына тән дәстүрлі табылады. Буны біз қазақ әдебиетіндегі шайырлар айтысының мысалынан анық көреміз. Белгілі қазақ әдебиетшісі М. Ақсұвтың көрсетуіне қарағанда, шайырлар айтысындағы бұл өзгешеліктер, ең алдымен, айтыстың сақлаушы менен хатқа түсуінде негізгі. Илимпаз бетпе-бет түрінде болған айтыс

Илимпаздың көрсетуінше, шайырлар айтысының көне бір өзгешелігі — ондағы жеңіу, жеңілудің бо-
луы, ұтыс шәрті сақланыуы яғни айтыс шайырлары
жеңілгенде, қосығы сарқылып қалғанлықтан, ямаса
айқас сөз құрай алмағанлықтан жеңілмейді, бәрі де
айту сөздің логикалық жағынан жанылысып барып же-
ңіледі.

М. Ақсұлы атал өткен шайырлар айтысының бұл тыйқарғы өзгешеліктері Орта Азия халықтары әдебиетіндегі шайырлар айтысының мәнісіне ортақ дәстүр екендігіне біз қарақалпақ — қазақ әдебиетіндегі

- 1. Сонда, 13-6.
- 2. Сонда, 14-6.
- 3. Сонда, 14-6.
- 4. Сонда, 15-18-6.

шайырлар айтысын өз-ара салыстырыу арқалы көрінімізге болады.

Мысалы, қазақ әдебиатындағы шайырлар айтысы тән рулық сыпат қарақалпақ айтыстарына да сондай-ақ олардағы шайырлардың бір-бірін жөні үшін қолланған хийле-тәсілдері, жеңіу мақсетін қандай сөз айтса да айыпқа саналмауы, өзлерін, йырлық өнерін көкке көтеріп мақтаулары, жеңіу шайыр тәрізінен айтыстың ел арасына қайта таратуы дәстүрі ұлыұма шайырлар айтысына тән ортақ қасиеттер. Мысалға Әжинияздың Қыз—Менеш айтысы хәм қазақ әдебиатындағы Биржан—Сара айтысын алып қарайық. Екі айтыс та бетпе-бет, қол айтысуы арқалы ауыз-еки дәреген, екеуінде жеңіу тийкаргы өлшем болып табылады. Жеңіу сегін көзде тұтқан шайырлардың беллескен пайылардай қызып-жұлып айтысуылары да бір-біріннен парықланады. Айтайық, шайырлардың өзлерінің екенлігін таныстырып кететугы пайыт. Мысалы:

1. Сайраған Орта жүздің булбулымай,
Арғының Алтай—қарпақ аттан Кері.

(Биржанның Сараға айтқаны. Айтыс, I-т. Алматы: Ауш, 1964, 134-б.)

2. Айтыссаң жазығы жоқ, мен жөнөрмен,
Кісі жоқ Кіші жүзде өленге озған.

(Менештің Әжиниязға айтқаны. Әжинияз. Нөкіс: қарақалпақтан, 1975, 210-б.)

Бұл мысаллардағы «Сайраған Орта жүздің булбулымай», «Кісі жоқ Кіші жүзде өленге озған» гәплеріне итибар беріп қарасақ, бір-бірінне жақындай, бір-біріннен тәсірленіп жазғандай көрінеді. Хақыйқатында, бұл тәсір болуы мүмкін бе? Егер, олай дегенімізде, биз айтыстардың ұлылық сыпатын дыққаттан шетте қалдырған болар. Себеби, бұл гәплерді, мәнісі, формасы жағынан бірінше ұсас етіп келтіріп шығарып отырған да, ма шайырлар айтысына тән ортақ дәстүрлер, дәстүрге ылайық шайырлар өзлерін, өзлерінің

қууатын қанша көкке көтеріп мақтайман десе де, қылы болған. Екінші жағынан, бул жағдай шайырлардың айтыста бір-бірін жеңіу үшін қолланып отырған тәсілі де есепленген.¹ Жеңіу мақсетінде айтылған қай-қайсы сөз де кеуілге ауыр алынбаған. Мысалы, жоқарыдағы айтыстарда Биржан өзін жорықта тенеі («Жорғамап, сарыны менен самғайтуғы»), Сараға «Байталсаң қәпеліміңіл бір жел қууық» десе, Әжинияз Қыз—Менешке:

Байталыңның борбайыңа қамшылама,
Хеш жерде бар ма байтал аттан озған? —

ейді. «Қарсылас» шайырлардың бір-біріннің шайырлық қууатын ұсылайынша атқа, жүйрік туларға, байталға тенеуі де ұлыұма айтыстарға тән ортақ бір белгі.

Айта берсек, бундай ұлыұмалық сыпатлар шайырлар айтысынан көптеп табылады. Ең әлпұайы мысал, шайырлар айтысында айтысушы шайырлардың ким болуы (талантының дәрежесі, үлкен бе, кіші ме, ер ме, қыз ба?) шегараланбаған. Үлкен-үлкен ақсақал шайырлар да баласындай кіші шайырлар менен айтысып кете берген. Бұны жоқарыда сөз еткен Биржан менен Сараның айтысы да, Әжинияз бенен Қыз—Менештің айтысы да дәлеллейді.

Шайырлар айтысындағы тийкаргы ұлыұмалық сыпат — рулық жикленіушіліктің көрсетіліуі десек, бул жағынан жоқарыдағы айтыстар бір-бірінне жүде жақын келеді. Әсіресе, хаял-қызалардың теңлігін жырлау бул екі айтысқа да тән қасиет хәм булардың шешімі де алдын ала ойласып қойылғандай.

Ұлыұма, биз айтыстардағы бундай ұлыұмалық сыпатларды социал-экономикалық жағдайлардың, әдебиет-мәдениет, географиялық, лингвистикалық факторлардың бір теклеслігінен деп қараймыз. Себеби, тили, жүрегі, жері жақын бул екі халық та Октябрь Революциясына дейін бірдей экономикалық шараятта жасау менен қатар, бірдей формадағы әдебиет — ауыз-еки халық творчествосына иіе болды.

¹ Сонда, 34—67-б.

дәрежесіне дейін көтерген. Бұл болса, өз гезігі айтыстардың жазба характерін еңелеуіне алып келеді. Себебі, «жазба әдебиеттің сыпатқа иіе болуы әдебиеттің рауажлануында әдеби байланыс ұстанатын арналық жол болуы керек»¹ еді.

Бұнан тысқары, бұл айтыстар ауыз-еки дәрежесіне, гейпара ұақтары хатқа түсіп те отырды. Баслысы — XIX ғасырда айтыстардың жазба әдебиеттік характерін еңелеуінің миллий тийкары бар. Бұл дәуір әдебиеттің реалисттік сыпаты терексіз жазба әдебиеттік характерінің күшейіуі менен гиленотуғын еді. Оның үстінде, айтыс авторлары көпшілігі дерлік Құнхожа, Әжинияз, Бердақ, Омар, Сарыбай ұсаған классик жазба әдебиеттің лері еді. Ал, гейпара айтыстардың эстетикалық принциптері де жазба әдебиеттік характерге толық ап бере алды. Айтайық, Әжинияз бенен Қыз-Менен айтысы. Бұл айтыс тили, сюжети қурылысы, образ-сау ұсыллары жағынан жазба әдебиеттің қайнашығармасынан да кем түспейді. Айтыста классик мотивтің өткірлігі айқын сезиледі. Шайырлар классик позициядан тұрып, XIX ғасырдағы қарақалпақ халқының турмысына тән реалы картинаны мүмкіншілігі болғанынша анық етіп көрсетуге ұрысады. Мысалы:

Әжинияз: Етимнен мен қалаңға мал деп жеттім,
Жоңарыдан, төменнен хәртәп болдым,
Өзінше үлкен-үлкен мырза болдым,
Елтирі сенен алайын мен деп жеттім.

Менен: Елтирі жоң, бар саған алсаң шобат,
Елтиріге қазақтың өзі де жут,
Аман барсаң балана тоң қызарсаң,
Берейін тері-терсек тилесен мут.

Бұл қатарлар арқалы биз ашлық-жалаңаштық сезіні елген, жалғыз құлқыныңғы ғамы ұшып елге теңітірген аш-жалаңаштардың аянышлы халын көрсетеді.

¹ Ахметов С. Әдебиет ылыми хәм дәуір таңы. Журн. «Әдебиет», 1976, № 10, 104-б.
² Әжинияз. Шығармалары. Нөкис: Қарақалпақ, 1975, 212-б.

Бұл ҳақыйқат турмыс шын-дығын алдымызға келтірмей. Шайыр ұсындай реалы турмыс шынлығын сүү-ретлеу арқалы реалы аламлардың образын дәретіуге ұныды. Тек бұнда (айтыста) фольклорлық традиция мәселел жууап, жай жууап формасы) шебер ислетілген. Ал, индивидуалы творчестводағы бұндай фольклорлық формалардан, фольклорлық формалардан, фольклорлық мүмкіншіліклерінен пайдаланыу ұсаған фактлер оның фольклорлық шығарма екенлігінен емес, керісінше, фольклордан ұзақласып жана творчестволық традицияны, жана эстетикалық система-ны қалыптасып атырғанылығынан дерек береди.¹ Демек, шайырлар айтысында, оның фольклорлық, яки жазба әдебиеттік шығарма екенлігінде, айтыстардың жазба, яки ауызша формада өтуі тийкары критерий бола алмас керек.

Деген менен, биз ауыз-еки дәрежелі айтыстардың барлығын дерлік толығы менен жазба әдебиеттік айтыстар деп атай алмаймыз. Себебі, бұл айтыстар жоғарыдағыдай жазба әдебиеттік сыпаттарға иіе болуы менен қатар, төмендегіне ауыз-еки әдебиеттік характерді де өз бойына жәмлеген болады:

1. Ауыз-еки дәретиледі;
 2. Фольклорлық сүүретлеу принциптері басым болады;
 3. Рулық сыпаттың іздері сақталады;
 4. Синкретизмнен толық ажыралмайды;
 5. Соавторлық шығарма болуы индивидуалы емес, еке де болса коллектив творчество екенлігін аңдатады.
- Мине, ұсындай фольклорлық хәм жазба әдебиеттік сыпаттардың араласып келуіне байланысты биз бұл айтыстарды ярым фольклорлық айтыстар деп ата-лық.

Бірақ, бұл шайырлар айтысының барлығы дерлік ярым фольклорлық айтыстар болады деген пикир емес. Айтыстардың рауажлануы жолларына еле де терен-рек сер салып қарасаң, XIX ғасырдың ақыры XX ғасыр-дың басына қарай шайырлар айтысы көллік сыпаттан ажыралып, жазба әдебиеттік характерге күшлі бет

¹ Джусойты Н. Уходя от фольклора. — Журн. «Во-просы литературы», 1977, № 1, с. 114.

бура баспасының көреміз, яғни бұл дәуірде айтыстар арқалы да іске асып отырады. Булар тийкарынан дақ пенен Өтеһтин айтысы, Сарыбай менен Ғұлам шайырамы айтысы, Сейфулғабит пенен Қазы — лияһтин айтысы, Құлымбет пенен Әбіубәкірдин айтысы болып есапланады. Бирақ, бұл айтыстар да, әдебиеттің жемісі болғаны менен, өз ішінде дәрежеде формалық көп түрлілікке бөлінгендігінен сезіледі. Гейсара хат айтыстары тутас хат бір пүтін шығарма болып келсе, гейсаралары хат бір төреші болып-ақ өз алдына жеке шығарма сыпатында көзге тасланады. Мысалы, Өтеһтин «Бердік сыға жуабы», Аяпбергеннің «Мәтен шайыр» шығармаларының басылуы, аяқталуы бар оригинал шығармалардан хеш те айырмасы жоқ. Буларда да, айтыстың бір төреші болуына қарамастан, оригинал шығармалардағыдай конкрет бір идея, тутас композициялық бірлік, жуымақтасқан сюжет бар. Алғашқы айтыс, Аяпбергеннің «Мәтен шайыр» айтысы қосындының негізінде Аяпбергеннің Мәтен шайырға жуабы ғана. Бунда толық хат айтыстарындағы сыпаты екінші бір шайырдың айтыста не дегендері менен сөз көрсетілмейді. Соған қарамастан, біз әйткенін оқып отырып, Мәтеннің регрессив позициясында адам — диний — реакциялық исенимдердің көрінісін көреміз. Аяпбергеннің жуабына қарағанда Мәтен феодаллық тәртіптерді бузып, өз сүйгені менен қашып кеткен қыздың хәрекеттерін «өз руың адамдарын мат етті», «тууры жолдан шашты», «хәддинен асты» деп, «сыңға» алған болса керек. Бирақ бұл сөзлер менен Аяпбергенді жеңіп кете алмады. Керісінше, шығарма Аяпбергеннің жеңісіменен аяқталады. Аяпбергеннің пікірінше, қыздардың өздері менен кетіуі айыпқа саналмауы тиіс, ал оны жеңіп отырған Мәтеннің көз-қарасы рулық жинақшылықтан басқа хеш нәрсе емес:

Живит болсаң жамен деме алатты,
Сен билмейсең өдең пенен уатты.

Жамаһласаң ашамайла-қыятты,
Хаслымыз бір қарақалпық емес пе?

Көріп отырғанымыздай, жуабы конкрет бір идеяға соғылған бұл жерде екінші шайырдың сорауы, жуабының зорүрлігі де сезілмейді. Ал, оларды бириктиріп диалог формасына келтіргенде де, сөйлеу тәсілі бір тутас шығарманы аңдатпайтын болар еді. Себебі, Аяпберген жуабын жазарда-ақ сол ұақыяларды жуымақтастырып, ішіннен өзіне характерлі жерлерді сылап алып, бір идеялық бірлікке жымтестірген. Бұл жағынан, жуап хәзіргі пародия жанрының жаңа түрінің практикасына бір қапша жақын келеді. Деген менен, бұл оның айтыстық характерін хеш те байқарламайды, керісінше бундай өзгешеліктер хат айтыстардың көп түрлілігін аңлатып, бұл да жазба айтыстарға тән бір форма екенлігін көрсетеді. Жазба айтыстарға тән бір форма екенлігін көрсетеді. Сондықтан біз айтыстардағы бундай сыпатты (айтыстың анау яки мынау төрешінің өз алдына әдебиі шығарма болып қалыптаса бастауы) көркем творчестводан коллективтікпен жеке авторлыққа ұмтылуының жемісі сыпатында бақалаймыз. Ал, хәқыйқат жазба айтыстар коллектив творчестводан индивидуаль творчествоға ажыралып шығуы менен келіп шықты. Мысалы, XIX ғасырдың ақырына қарай, айтыстар толығы менен жазба әдебиеттің характері иелей бастады. Шайырлар айтыстарды жазба — хат арқалы емелге асыруы менен бирге, хеш қандай шайырлардың айтысуысыз-ақ оригиналь шығармалар сыпатында жазып та дәретті. Енді олардың шығармаларының айтысуының «компоненттері» бурынғыдай шайырлар емес, шайыр хәм шайыр тандап алған жанлы-жансыз предметтер болып отырады. Нәтижеде әдебиетімізде Сарыбайдың «Шымшық пенен айтысуы», «Жарғат пенен айтысуы» сыяқты жеке индивидуаль творчестволық айтыстар пайда болды. Хәзіргі дәуірдегі Салықтың «Пахта хәққында айтыс», Тілеубергеннің «Трактор хәм кетпен» шығармалары да бундай айқын көрініс.

Жазба айтыстардағы усындай сыпаттардың бо-

Мұстаев А. Биришті май. Норме: Қарақалпақстан, 1987, 65-6.

лыуына қарап, біз оларды да өз ішінде шартты бір нешіше группаға бөліп қарағанды мақұлдаймыз.

1. Жазба хат — айтыстар («Бердақ пенен Әбдімбет пенен Гүлмураттың айтысы», «Сарыбай менен Гүлмураттың айтысы», «Сарыбай менен Әбдімбет пенен Қазы — Мәуліктің айтысы», «Сыдық пенен Жан шайырдың айтысы» хәм т. б.);

2. Индивидуаль творчестволық айтыстар («Сарыбай менен Жарғанаттың айтысы», «Сарыбай менен Шымшықтың айтысы», «Әбдіқадирдің айтысы», «Жан шайыр менен Жарғанаттың айтысы», «Сыдық пенен ат айтысы» т. б.).

Әлбетте, біз бұның менен айтыс жанрының жалпы классификациясын ісмен шықтық дегенді айтпақшы емеспіз. Біз тек мәселенің бір тәрізін айтыстардың ауыз-еки хәм жазба әдебиетке байланысты рауажланыуындағы формалық өзгешеліктерді на есепке алдық. Деген менен, айтыстарды ұсыныстарда ізертлеу де оның жанрылық тәбиатын ажырата сөзсіз жәрдем береді. Себебі, ауыз-еки айтыстарда жоқ кейпара формалар жазба айтыстардың пайдаланылуы менен келіп шықты. Мысалы, ауыз-еки айтыстарда аз қолданылатұғын жумбақтық форма жазба айтыстарға келіп күшлі рауажланды. Құлымбет пенен Әбдімбет пенен усаған шайырлар өздерінің жазба айтыстарында ұсыныс жумбақтық формада шебер пайдаланды. Олар бұл арқалы бір-бірінің дүнья танымы, білім дәрежесінің қандай екендігін біліп бергендерді хәм олардың айтыстағы жеңіу-жеңілісін мөлшер де ұсыныс жумбақты қалайынша шешкенін белгіленді. Дәлелі ұсындай мақсет үшін қолданыс жумбақтар бара-бара тұрақты формаға айланды, нәтижеде ХХ ғасырдың басына қарай Сейфуллин пенен Қазы — Мәуліктің айтысы, Сыдық пенен Жан шайырдың айтысы сыяқты хәкіят жумбақ айтыстары пайда болды.

Әлбетте, бұл айтыстар үшін шайырдың тек поэзиялық таланты, турмыс тәжірибесі жеткілікті емес еді. Жумбақ айтыстары көбірек шайырдың білім дәрежесінен гөрілі болады. Ал, кей олардың көп талғаны тек жазып дөретіушілердің қолынан келіп шығар еді. Сондықтан жазба

айтыстарының хәкіят жанр сипатында қалыптасуы тек жазба әдебиеттің жемісі деп қараймыз. Сондай-ақ көбірек жазба әдебиет шығармаларына жан сатиралық бағыт та ауыз-еки айтыстарда емес, жазба түрдегі айтыстарда болды.

Мысалы, басқа айтыстарда жоқ тымсаллық характер XIX ғасырдың ақырында келіп Сарыбайдың айтыстарында («Шымшық пенен айтысу») кен орын алды. Айтыстар енді бұрынғыдай шайыр менен шайырдың айтыстары емес, шайыр хәм шайыр тандап алған предметтер айтысына айналды. Бірақ, бұларда да айтыстың характер толығы менен сақталды, шайырлар айтысындағы сыяқты жеңіу басқарылды, айырмасы сонда — шайыр бұл айтыстың принципі болды. Айырмасы сонда — шайыр бұл предметтердің тасасында турмыс шынығын сатира-лық планда сұрастыр берді. Бұл арқалы шайыр, біріншіден, айтыстың жаңа түрін келтіріп шығарған болса, екіншіден жәмийеттік турмыс проблемаларын тереңрек шешіуге кен мүмкіншілік алды.

Деген менен, айтыстардың жанрылық шекарасы хәм ме-хәкіятты ауыз-еки, я жазба әдебиетке қатынасы менен шешіле бермейді. Мысалы, айтыстардағы лирикалық сипатты бір ғана ауыз-еки әдебиеттің жемісі деп қарауымыз қиын. Айтыстардың бұндай лирикалық, эпикалық формасы ауыз-еки, жазба айтыстарда да мейлінше кен орын алған. Солай да, айтыстар ең дәлелі лирикалық жанр сипатында ауыз-еки әдебиеттің жемісі болып дүньяға келсе керек.

Ал, айтыстардың дәстән сыяқты эпикалық шығармаларда айырым элементтер түрінде орын алуы мәселесіне келсек, айтыстарда эпикалық формаға ұмтылу ерте дәуірлерден бастап-ақ болғандығы сезіледі. Бұл эпикалық сипат тек шайырлар айтысында ғана хәкіят іске асты.

Жууап айтыстарына байланысты қарап өткеніміздей, айтыс XIX ғасырға дейін (индивидуаль творчествоның үкілдері араласқанға дейін) хәмме теңдей қолданылатын жууап айтыстарының ішінде ярым шайырлық айтыс — қыз-жигит айтысы түрінде жасап келген еді. Олардың ортаға қойған проблемалары да жеңіл.

сән-салтанатын мақтау, мәдени құралдарды өз
логиясын тарату үшін пайдаланыу болды. Бұл
сетте іске асыру үшін олар сый-сауғаны да,
метте де, зорлықты да теңдей қолланатуын еді.
іске пухара халықтың ишине шыққан шайыр
бақсы адамдарды тарту, қандай жол менен бо
сын ондай адамдарға өз жырын жырлату сарай
тағы да тийімдірек болатуын еді. Өйткені, сарай
нанын жеп, сарайдың шапанын жамылып, сарай
жатып-тұрып жүрген сарай шайырлары хәм бақсы
рының сөзінен гөрі, халық өз арасынан шығып,
арасында жүрген шайыр, бақсылардың сөзіне көбі
ісепіні мүмкін еді. Сонымен да ханлар хәр қы
бөне менен хәм, бір жағынан, өзлерінің жекке
сапа мәллерін қанаатландыру үшін да, той-ба
кешелерін шөлкемlestіріп, оларға бийлер, хәм
лар арқалы өз сорамындағы жерлерден бақсы,
йырларды алдыратуын болған¹.

Бұны Құнхожаның Хийуаға бару сапары аз
лилейді. Б. Исмайыловтың көрсетуінше, Құн
1845 — 1855 жылдар арасында Хийуада ханлық е
Мәдени хан тұсында жоқарыда айтып өткенн
ханлықты мақтау мақсепі менен Хийуаға шақыр
лады. «Умытпаспан» қосығының мазмұнына қар
да, бұл шақыртудан бас тартқан көрінеді. Ба
хан жасауы жиберіп, оны зорлық пенен Хийуа
дыртады. Барғаннан кейін көпшілік шайырлар,
сылар менен бірлікте оны да конкурсқа—айты
түсіуге мәжбүр етеді. Хан өзін, ханлықтың сән-с
натын мақтап, жақсылап қосық шығарған адамға
халы сыйлықтар шөлкемlestіреді. Хан төрелері
болған сарай шайырлары болса бирінен-бири
сыйлық алыу үшін ханды, ханлықты мақтап
шығаруға кіріседі.

Бирақ ханлық тәртіптердің адам шыдам
ауырмаңлықтарын өз көзі менен көріп, азабын
кен Құнхожа ханды мақтамайды. Сарай шайыр
на қарама-қарсы позицияда тұрады. Сонымен да
йыр да, қосық да ханға жақпайды:

¹ Исмайылов Б. Құнхожаның өмірі хәм творчеств
сы. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1961, 71—72-б.

² Сонда, 74-б.

Бақсыларға байрақ беріп,
Жаңыларды жаңа көрде,
Дәпкей деп шауып көтерді,
Мен оларға хән маңдарым...

Тілекке қарсы, Құнхожаны хан алдында айтқан
айтыс қосығы бизің қолымызда жоқ. Деген менен, бұ
айтыс болғанлығын, айтыс сол доуірде халық
айтыс болғанлығын кен орын алап жап болғанлығын «Умыт
паспан» қосығындағы ханның бақсы, шайырларды
жаңа, ханлықты мақтау темасына конкурслар
және, шайырларға бақалы сыйлықтар беріні де,
бақсы, шайырларға мақтаудың орнына датлаганы да,
Құнхожаның ханды мақтаудың орнына датлаганы да,
«байраққа» соқыр түіе алғаны да дәліллен
ірады. Себебі, айтыс шайырлардың бетпе-бет айтыс
болғанлықтан, онда утыу, и утылу шәрт. Хан шайыр
болғанлықтан, онда утыу, и утылу шәрт. Хан шайыр
айтысы хән хән жеңе алмағанлықтан, оған соқыр
түіе беріп, мазақ қылып утықшы болған. Керісінше,
Құнхожа ханның өзі мазақ етіп, оны астарлы түрде
«Түіе екенсең» деп сөзден утады.

Бизің нәзерімізде, Құнхожаның бұл «Түіе екен
сең» қосығы хан сарайында хан, Құнхожа хән сарай
шайырлары арасында болып өткен айтыстың заңлы
түрдегі жалғасы. Себебі, Б. Исмайыловтың болжауы
ша, хан сарайындағы Құнхожаның айтыс қосығы хан
он екі мүшесін төмендегіше «мақтау» менен бас
лайды:

Шашы — сақалы сап-сары,
Көзің перуздай жүзің көзінде,
Қол-аяғың қып-қызыл,
Құмбыаға түскен күздедей.²

Көріп отырғанымыздай, айтыс ханға қаратыла ай
тылған. Бирақ айтыстың дауамы не менен питеді, ол
хандың мағлұматтар қандай да себептер менен
бизге дейін келіп жетпеген. Ханның «байраққа» со
қыр түіе берініне қарағанда, әлбетте, Құнхожа ханды

¹ Құнхожа. Ел менен. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1975, 70-б.

² Исмайылов Б. Құнхожаның өмірі хәм творчеств
сы. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1961, 75-б.

прония менен тилдин ушынан мақтап, шын жет
ашшы сынга алган. Бул жагдай «Түйе екенсе»
қосығындағы мысқыллы ашшы кұлжиден толық
емелдi. Қосық өз басынның уақты-хошлығын
келте нәм, топас, мийримсиз ханға шабырды
менен айтылған әдил жууабы:

Сизге айтаман, түйе жора
Бир көзін көр, арқан жара,
Пырымиздур ойсыл қара,
Оларды хәм билермисен?

Сырттап қарағанда, қосық түйеге қаратыла
ғандай болады. Соған қарағанда, қосық тиккелес
сарайында, «байрақ» атыу моментінде бірден
визациялық уқып менен келін шыққан болса
лғанный Күнхожаның түйе менен сөйлесуін — хән
мен сөйлесуін айтыссыз диалогтың бір тәрепін
сөз. Шайыр бундағы «бир көзі көр, арқасы
түйе деталы арқалы мийнеткеш кластың мен
менен сапаспайтуғын, олардың арзыу-үмітлерін
риўдін орнына үстем топарлардың жырын жырла
«бир көзі соқыр» мийримсиз ханның иплас қы
рын қатты критикаға алып, оның ханлық салт
ның өз ишінде түбенің жауырындай при-шир
ратырғанлығын, бундай адамды адам езнуге кү
жәмийетлик дүзимнің өміріннің қысқалығын
көрсетеді. «Сизге айтаман, түйе жора» дейді
сонлықтан да ханның өзі түйедей бойы бол
түймедей ойы жоқ етіп көрсетіп.

Айтыстардың усылыныша кең ен жайып, клас
характер ийелей баслағанын усы дәуірдегі
ханлықтардың территорияларында өткерілген
мысаллары да дәлilлеп турады. Мысалы, қаз
биятындағы Тезек төренің атына байланысты
айтыстардың бәрі усындай класслық мотивтің
лиги менен көзге тасланатуғын айтыстар. Сол
лардың бири «Бақтыбай менен Тезектің айтыс
Күнхожаның «Түйе екенсе» қосық-айтысында
талып ханның өзі әшкаралау куралы етіп ал

¹ Күнхожа, Ел менен, Нокис: Қарақалпақстан,
32-6.

дай, төренің хаялы Ақтөнекердеп мақтау эпизоды
ишаралық мәністе ауыспалы әшкаралау мақсетін
де азынады:

Сизің қой, тигыр-ау,
Жайлап жүрген мал-мә,
Жарайтын сулы? пр-миз,
Адам түйе тасты да
Мылжа етер захиридиз!

Коканд ханлығының территориясында болып өткен
айтыстар да усындай класслық характер ийелеп отыр
ған. Бул хакқында өзбек әдебиетшісі Азия Каюмов
ешені «Кукан адабий мухити» деген мийнетінде XIX
өткірде Коканда жасаған Мохзун хәм Фазлий шайыр
лардың арасында айтыс болып, бул айтыста шайыр
Мохзун хән жениске ерискендегін айтады.² Ал, Му
хонна болса бундай айтыстардың айырым уақытлары
класслық қарама-қарсылықтар айтысына айналып отыр
ғалығын көрсетеді:

«Мухимий езилген, таланған камбагал дийханлар
дың шайыры сыпатында көпшилик арасында хұрмет
менен тилектесликке ийе болып барар еді. Мухий бол
са байлардың, саудагерлердің, жер ийелерінің шайы
ры сыпатында, усы хәким — биілердің арасында хұр
метке ийе еді. Екеуінің арасында айтысұлар болар
еді».

Буннан шығатуғын жуумақ соннан ибарат — Күн
хожа да Мухимий сыяқлы мийнеткеш халықтың шайы
ры болып, айтыстарды қарақалпақ әдебиятында жаңа
басқышқа көтерді, оны руўлық тар шеңбер өтирапын
а емес, прогрессив традиция тийкарында раўажлан
дырып, оларда класслық мотивтің ен жайыуын өткір
ластырып, яғни Күнхожа өз айтыслары арқалы ай
тыстардағы орын алған руўшылық сыпатты сапасты
руўға хәрекет етті. Оның айтысларындағы бул сыпат
мен өзі, бир жағынан, үстем класс ўәкиллерінің бир
руўдан бир руўға қарама-қарсы қойып отырған аяўсыз

² Айтыс. 1-том. Алма-аты: Жазыушы, 1964, 108-6.
³ Каюмов А. Кукан адабий мухити. Тошкент, 1961.

⁴ Мухитова В. Узбек демократин адабиятида лирика.
Тошкент, ФАН, 1979, 48-6.

өзіншілік сиясатын халық алдында әшкарада, баслы ұсыларының биі болып отырады. Сөйтіп, Күнхожа өз айтыстарында руулар «артықшылығын» таластырып емес, халық атынан шығып, халық мәлдерінің үстем класс мәлдерінен апаратын артықшылық екендігін көрсетіп, өз дәуірінің өзіндік сипаттарын, социалдық, нравлық проблемаларын орындай қоя алды. Ол бұл айтыстардың бәрін жазушымен емес, қақпайық айтыс шайырларына тапсырып, заңиялық, қазір жууаппық қасиеттер менен айтыс формада айтып дәретті, яғни Күнхожа дәуірінің айтыстарына ұсы сыпат басым болды. Мысалы, Күнхожаның қазы менен айтыс жууабын алып райық.

Бұл айтыс Қазы менен тосаттан ұшырасып қалып, баспаға басылады. Қазының жанында гирендесі (жұмыс орындаушысы) және үстінде жабыу салып, мойнына жипек арқан таққан бір көпек иіті де бар екен. Күнхожаны көріп қалып:

— Мұсылманшылық неше не пенен дұрыс болды?—дей сорау береді.

— Мұсылманшылық үш не пенен дұрыс болады, дейді Күнхожа.

Қазы «мұсылманшылық бес не пенен дұрыс болады» деп Күнхожаны жазаламақшы болады. Шайыр:

— Тақсыр, бес иетің төртіншісі малдан, зекат дегені маған тиіспесі емес, өзін көмбалай ал бесіншісі көбаға баруы, бұл да маған тиіспесі емес, мен көбаға баруы түүе, үйге зорға баруы мен. — дейді. — сондықтан ұсы екеуінен басы орындаған алам мұсылман болады.

Сөзден ұтылғанына намысқан Қазы Күнхожа тоғыз дүрре ұрықта жазалайды. Бірақ қазының десіп бұның надұрыс екенін түсініп, қазыдан ұрмауды сораңады. Қазы пәсіне қайтып, қазыдан сыпаттап бір қосық шығарып бер дейді. Қазы сығызды сыпаттайын, — дейді Күнхожа. Қазы мыңдағы көпекті сыпаттап бере ғой, дейді. Күнхожа тұрған жерінде яддан қосық шығарып, ниятық мәніде көпек иітті мақтаған болып, айтыс

қазының иіт мінезін төмендегіше әшкара ете

Қазым, бұл иіттең иіттең норменіз, Бақасын жуып бер, елің бермеңіз. Күнхожа айтар қашар — қашар жүрмеңіз. Бұнан артық қайсы иіттең шағы бар?

Бірақ бір дыққат аударарлық жағдай — бұл дәуірде бұндай ауыз-екі формадағы бетпе-бет айтысулар арақалпақ шайырларының өз арасында негедур сипатта ұшырасады. Мысалы, Күнхожаның өзі де көпшілік айтыстарын қазақ шайырлары менен өткерген. Бұның оның Күдери, Шерияз, Мабийкелер менен айтысының дәллі болып алады. Ал Күнхожадан терек асы арық дәллі болып келген атақты лирик шайырымыз Әжипияз (1824—1878-жж.) болса барлық шайырлық айтыстарын (Әжипияздың Қыз—Менеш пенен айтысы, Әжипияздың Ырысты қыз менен айтысы) қазақ арақалпақ өткерген. Ұсы дәуірдегі «жоқары» қарақалпақ шайырлары арасында (Зағарья районынан Мамахан қыпшақпенен) жасаған шайыр Әргаш-бүкір, хәттеки, қырғаш шайырлары менен де (Әргаш-бүкірдің Ағнауды менен айтысы) шайырлық айтыстарға түсіп отырған.

Бұл жағдай XIX ғасырдың ақыры XX ғасырдың бас ғасырында шайырларымыз творчествосында да дағым еткен. Мысалы, Дәме менен Мансурдың айтысы, Алтын менен Сейдалының айтысы, Құлымбет пенен Әбібүкірдің айтысы, міне, ұсындай ұлт шайырларының айтыстары болып табылады. Бұлардың ішінде айырмалары Дәме менен Мансурдың айтысы, Алтын менен Сейдалының айтысы) қарақалпақ жерінде де болып өтеді. Ұлт шайырлары арасындағы айтыстың бұл дәуірлерде ұсылайынша массалық түс алуын не менен дәлділеуі мүмкін?

Бұл ең бірінші ирет, сол халықтардың (қарақалпақ, қазақ) сол дәуірлердегі саясий-жәмийеттік, социалдық-экономикалық мәдени, жағдайларына тикке-

Н.С.Айымов Б. Күнхожаның өмірі хам творчествосы. Қарақалпақстан, 1961, 88-б.
Т.Ж.Мұратов Ә. «Жоқарғы» қарақалпақтардың әдебиеті халқында. —Қарақалпақ халық қосықтары. ҚКМБ, 1965, 80—81-б.

лей байланысы келип шыққан кубылыс. Себебі рийх илиминин көрсетуінше, XIX ғасыр менен XX ғасыр арасында бұл халықтардың тұрмысында үлкен тарихи бұрылыстар жүз берген дәуір болды.

Қарақалпақ халқы бұл дәуірде (1743-жылғы ханы Абылхайырдың шабылыуынан кейін) қазанғы менен қоныслас турып атырған Сырдария менги жағалықтарын таслап, биротала Жаңа Қуған дәр्या бойларына, Хорезм шұқырына қоныс басқан еді. Бірақ бұл жерде де Хийуа ханлығы үзлексіз шабылыуына ұшырағанлықтан, жаңа ханлыққа бағыныу көппі дөне берді. XIX ғасыр 20-жылдарында болса айырым бийлердің аластына өтуге туура келді.¹ Солай етіп, қарақалпақ халқы бұл дәуірде өзінің көшпелілік өмірін сып, отырықшылық тұрмыстың дәстүр-салтын бастады. Енді қарақалпақ халқының Әмір дәрмені менги жағына көшіп-қонысланыуы туралы характер иіелей бастады. Солайда руулар арасындау—жөнжелдер менен стихиялық себептерге қарай жергілікті халық дәм жергіліктілік характеріне қарай көшпелілік сақланып қалды. Деген менен, ярым отырықшылық, ярым көшпелілік тұрмыстың өзі-ақ өзіне тән жаңа мәдениет өзіншеліктерін тигізіп шығара бастады. Усындай отырықшылықтың мәдениет өзгешеліктерінің биік сатына шайырлар айтысы келип шықты.

Тилекке қарсы, Хийуа ханлығының өзінің саты бундай халық мәдениетінің гүлдеуіне ұшыраған ұзлексіз тосқыншылықтар жасап тұрды. Ханлары халық жаңа жерге келип қонысланыуына ақ оларды мәдениет-экономикалық жақтан тұтқырыу мақсетінде көп санлы салықтар салды. Шайырлардың барлығы мийнеткештердің мойнында ал руулардың үстем топтары өз рууларының мәдениетіне қыянет етіп салық ауырмандықтарын өзлеріне шетте тутты. Оның үстіне, Хийуа ханлығы

бұл бий, қазы ұсаған басқа да атақтар беріп, олардың үстемдігін, беккемледі.

Минен, ұсындай саясат сәушіліктерге шыдамаған Хийуа ханлығына қарсы өз көзсіздігі үшін үзлексіз күресер алып барды. 1827—1855—1856—1858-жылдардағы көтерілістер, минен, ұсындай себептерге байланысты келип шыққан көтерілістер еді.

Бұл көтерілістер қай менен аяусыз бастырылған-ды, қай жағдай және де ауырласа түсті. Ханлық үстемдігінің басшылары болған халық қақарманларының идеологтары есептанытуын Құнхожа, Бердақ, Құнхожа сияқты прогрессив бағыттағы шайырларды үзлексіз қудалап отырды. Оларға өз шығармаларын, өсиеттерін, айтыстарды халық арасында өткеріуге, таратыуға тыйым салынды. Себебі, бундай демократиялық бағыттағы гуманист шайырлардың өз айтыстарының үстем классының мәдениетіне қарсы келетүгін идеялық жағынан мүмкін емес еді. Ал айтыс жырламай тұруы мүмкін емес еді. Ал айтыс болса тикелей халық арасында (үлкен жыйын-топтарда, той-бәзімдерде) өткерілетүгін массалық жағы болғанлықтан, яғни театрлық айрықшалыққа ие болғанлықтан, шайырлардың өз идеяларын бұл жер арқалы еркін таратыуына кең мүмкіншілік бар еді. Бұған үстем класс Ұқилдері жол қоймағанлықтан, олар өз-ара айтысуы мүмкіншілігіне сүйрек қосты. Сондықтан да олар өздерінің шайырлық айтыстарының көпшілігін тили, ұрип-әдеті жақын қарақалпақ халқының арасында өткеріп тұрды. Мысалы, 1827—1858-жылдардағы көтеріліс Құнхожа жасаған территорияларда өтуіне, сондай-ақ оның бұл халық көзсіздігі үшін көтерілістің басшы идеологтарының бірі болуына қарағанда, ал бұл көтерілістен кейін халық арасына бас паналау үшін кеткен болуы көрінеді. Себебі, оның қазақ жерінде жүріп айтысқан айтыстары усы дәуірлерде өздерінің шайырлық дәуірі менен мәлім болған шайырлар. Усы жерде айтыс жасаған бір нәрсе—бұл жағдай усы дәуірлердегі қазақ шайырларының да басында бар еді. Мысалы, үстем топтар тәрепіннен қудалауға ұшыраған қазақ халқының белгілі айтыс шайыры Шернияз Жарыл-

¹ Қарақалпақстан АССР тарихы. Нөкис: Қарақалпақстан АССР Ғылым Академиясы, 1975, 168—171-б.

тас ұлы 1836—1837-жылдардағы Исатай хәм Ма-
бетлер баспаған дийханлар көтерілісін баста-
нан кейін, Хорезм ойпатына келіп бірәз бас-
паған.¹

Екіншіден, бұл дәуір (XIX ғасыр) қазақ әдеби-
етіне айтыс өнерінің кең өріс алып, атырған әде-
биеті, «Қазақ халқы Россия составына қарағаннан
елдин хожалық турмысында жана беталыс тууы-
жазады бұл ҳаққында Е. Исмайылов «Буны тарихи
себеби неде?» деген сорау қоя отырып, — бұрынғы
ақ найзаның ушы, ақ билектин күши менен ру-
қарсыласып, жауласып көшип жүре беруі салты
орнына парахат турмыс салты—сауда, алым-беріс
егілі бір меканға турақласып тиришилик етіу са-
орын ала баслады. Қара күш, найза орыны
яқыл, сөз ғайраты, билим өнер ғайраты керек бо-
руулардың намысын енді батыр жоқлап өпер-
майды, абырайды, сөзге өткір феодал билер, жу-
шешен, өткір тіллі шайырлар жоқлап өперетугы-
ман келди.²

Бұл заман, яғни Россия составына қосылған
руһини өнер, билимин жетилестіріп, мәдениет
син арттырыу, қарақалпақтардың да өзелден (III
жыллардан берлі) қимтырған әрманы еді.

Хийуа қол астына өткеннен кейінгі отырықшы
турмыс пенен аяусыз езилюшилик қарақалпақтар
ның Россия қол астына өтиуге болған бұл уақыт
ларын жәпә де күшейттиріп жиберди. Себеби,
лар арасында бұл өзгерістер ҳаққында Хорезм
сини халықлары билеуи мүмкин емес еді. Хорезм
жүзде ханлық власть сапластырылғаннан кейін
сия батыстан хәм шығыстан Хийуа ханлығы
тиккелей шегараласыуи нәтижесинде олар
жерлеринде болып атырған өзгерістер ҳаққында
да толығырақ мағлұматлар ала баслайды. Олар
зақтардың ғайғасыз турмысын өзлеринин Хийуа
лығындағы бийтышып, үзликсиз феодаллық ур-

¹ Қазақ әдебиетінің тарихы, I-т., Алматы, 1961, 127-
128-б.

² Исмайылов Е. Ақынның айтыстары. В кн: Ақын-
маты, Қаз МКОБ, 1956, 118—119-б.

көксет келтиріп отыратугын турмыс менен салысты-
рыу мүмкиншилигине ийе болды.¹
Міне, бұл салыстырып керіу мүмкиншилиги қазақ
жерине хәр қыйлы себептер менен барып-келіп жүр-
ген Күнхожа, Әжинияз киби шайырлар арқалы іске
ақты, яғни қазақ жеринде болып атырған бұл про-
цесстер өзгерістер қарақалпақ—қазақ шайырларының
айтысқа еркін түсе беруі мүмкиншилигин тууғызып
берди.

Үшіншіден, бұл дәуірдегі қарақалпақ—қазақ ша-
йырларының айтыстары мийнеткеи халықтардың өз-
ара жақыңласуы тийкарында келіп шықты. Себе-
би, қаншалы феодаллық урыстар болған менен. Арал
теңизинин қубла, қубла-шығыс жағазарында бирге
жасаған қарақалпақтар, қазақ, өзбек халық мас-
сазларының тарихый байланыстары хәм улыўма
өз-ара дослық қатнастарына кесип келтире алған жоқ.
Олар бир-бирин тууысқанлар деп есеплеп, өз-ара эко-
номикалық жақтан тығыз байланысқан еді. Өзбектер
менен түркменлер қарақалпақтардан ири қара маа,
бөлік, ал қазақтар менен түркменлер галде хәм бас-
қа затлар сатып алған. Қыйын ғақылары бұл халық-
тар бир-бирине жәрдем қолын созатугын еді. Мыса-
лы, көпшилик жағдайларда түркменлер менен қазақ-
тар хан ҳәкимлеринен қашып жүрген қарақалпақтар-
ды жасырып, оларды хан жансыздарынан қутқарған.
Бундай жағдайлар, мәселен, 1855—56-жыллардағы кө-
теріліс ғақтында көп ушырасқан.²

Төртіншіден, қарақалпақ—қазақ шайырлары айты-
сының жолға қойылыуында сол дәуірдегі әдебиет-
тизманың әдебиет-көркем дәрежесинин артыуы да белгі-
ли дәрежеде тасирин тийгизди. Себеби, XIX ғасыр қара-
қалпақ халқының өмиринде бир қатар әдмийетли та-
рихый, сиясий, жәмийетлик ҳәдийеселер гана жүз
берген дәуири болып қоймастан, әдебиетимыздың көр-
кемлик жақтан жетилісип, реалисттик метод тийка-
рында рауажланыу жолына түскен дәуири болды. Әде-
биет улыўма халықлық әдебиетке айланып, Бердақ,
Әжинияз, Күнхожа усаған шайырларымыз творчест-

¹ Қарақалпақстан АССР тарихы, I-т., Нөкис: Қарақалпақ-
стан, 1975, 211-б.

² Сонда, 208—210-б.

восында класслық мотив барған сайын тереңдесіп
ды, яғни әдебиеттің реалисттік сыпаты күшейіп
өзінің индивидуаль белгілеріне иіе жазба
күшті рауажланыу жолына түсіп атыр еді.

Міне, бұл көпшілік жағдайда әдебиеттер ба-
нысынан гөрезіліс болды. Бұл болса сол дәуір
әдебиеттің ең бір қарқынды жанры айтыс ар-
қана практикалық түрде әмелге асыуы мүмкін
Себебі, шайырлар айтысы бетпе-бет сөйлесіп, ушы-
сыу, жүзлесіу арқалы іске асатуының қуаты бол-
лықтан, шайырдың ким екенлігін, әдебиеттің ке-
халыққа тийісін екенлігін танытатуы еді хам
нытты. Шайырлар бұл айтыстарда халқымызға
бияты менен мәдениетін пропагандалап, дослық,
мандослық дәстүрлерін көтеріңкілік пенен жыр-
Сондықтан да биз бұл айтыстарға арнаулы
тоқтап өтеміз.

2. Дослық айтыстары

(Қарақалпақ-қазақ шайырлары айтысының ра-
лануы жоллары).

Қарақалпақ әдебиеті тарихында қарақалпақ-
зақ шайырларының айтысы, жоқарыда айтып өт-
міздей, қарақалпақ-қазақ халықтарының ай-
кыратын мәдени-экономикалық, дослық байла-
ларының заңлы жалғасы сыпатында келіп шық-
ды.

Бұл байланыс, биринші нәубетте, революция
йингі қарақалпақ әдебиетінің ең ирі үкілдері
бири Күнхожа менен қазақ ақыны Шернияздың
лық байланыстарында көрінеді.

«Шернияз ақын менен қарақалпақ ақыны Күн-
хота татыу дос болған. Күнхожа Қызылордада, Ш-
нияздың Сәканы Ақтөбеге жиі-жиі барып тұра-
деп көрсетеді бұл халқында қазақ-қарақалпақ
биеті байланысы мәселесін изертлеуші ғалым
Тойшыбаева, усы сапарларында олар өздерінің
ырлық өнерлерін де жарыстырған. Бир мерекесі
ұи бас қосады. Шернияздың Күнхожадан жасы
екен. Күнхожа Шернияздан той шашуын сора-
Сонда Шернияз:

Тон әпердің сырлыдан,
Шалан жартым пұллыдан.

Бестіңе байлаам
Екі талдек, бир ғунап.—деген екен!»,

Бұл фактілерді қарақалпақ илиминазы Б. Исмай-
ының изертлеуі де тастықтайды.² Ал шайырдың
шарналары жыйнағында болса бұл айтыстың бол-
ылығын тастықтайды тұрықты Күнхожаның Шерни-
ың айтқан төмендегідей сөз басы айтыс—қосығы
да бар:

Усы жерде қызбарыш,
Сақалымның ақлыты,
Жылырма бестің жоқтығы,
Қартайғаным кимге дәркар болыпты,
Хасым өзіп алған сол,
Кимге дәр болыпты Шернияздың батыллығы?»

Бұнан тысқары, Күнхожа қазақ шайырлары Кү-
дәрі, Уәлибектер менен де айтысқан. Б. Исмайлов-
ты көрсетіуінше, бұл қазақ шайырлары да Күнхожа
мәні заманлас шайырлар болып, өздерінің жасаған
жылдары хам жерлері бойынша да оның менен ушы-
расуы мүмкіншілігіне толық иіе болған.⁴

Тап усындай мысалларды Әжинияз бенен қазақ қы-
ы Менештің, Әжинияз бенен қазақ қызы Ырыстының
айтыстарынан да келтиріуімізге болады. Әжинияздың
қазақ шайырлары менен болған бұл айтыстарының
шінде, әсіресе, «Қыз—Менеш пенен айтысы» қара-
қалпақ әдебиетінде ең жоқарғы орынды иіелейді.
Басқа бирде—бир айтыс шығармасы дослық темасын
бұл айтысдағыдай жоқары көтеріп, усындағыдай етіп
дұрыс шешкен емес. Шығарманың бастан аяғына усы
принцип дослық, туысқанлық көз-қарасынан халық-
лар арасындағы қарым-қатнас мәселесін шешіу прин-
ципі қатаң сақланады.

² Тойшыбаева С. Қазақ-қарақалпақ әдебиетінің бай-
ланысы.—В сб. Казахская литература и ее интернациональные
связи. Алма-Ата: Наука КазССР, 1973, с. 48.

³ Исмаилов Б. Күнхожаның өмірі хам творчествосы.
Нөкіс: Қарақалпақстан, 1961, 82-б.

⁴ Шернияз Күнхожа. Қосықтар. Нөкіс: Қарақалпақстан,
1961, 149-б.

⁵ Исмаилов Б. Күнхожаның өмірі хам творчествосы.
Нөкіс: Қарақалпақстан, 1961, 34-б.

Дурыс, шығарманың гейпара орындарында мил-
лилік көз-қараслар сезіліп қалатуындай көрінеді.
Мысалы, Қыз—Менештің Әжиниязға:

Қарақалпақ деген де жұрт болып па,
Дегенін қарақалпақ немене елі?!

дегенине қарап, усындай ойлардың басына баруы
мүмкін. Деген менен, бұл ондай көз-қарас-
тан айтылмаған. Бұл, айтыс жанрының жеке
өзіншеліктерінен келіп шығып отырған қатар.
Себеби, айтыстың баслы шарты—бұл жеңіс. Ал же-
мақсетін көзде тұтқап «қарсылас» екі шайыр да
пара орындарда ұсылайыша бір-біріннің қаты-
пий отырған.

Шығармада бұндай мақсеттің болмағандығын
ияздың Қыз—Менешке айтқан жуабы да дәлел-
дейді.¹

«Газетада басылған жоқарғы куплетте, «қеш-
дай миллет аралық қарама-қарсылық жоқ» де-
зиді «Қ. Мәмбетназаров бұл жуаптың кітапта
баспасын салыстыра отырып.—Бұл жерде Әжи-
ның өз семьясына, зайыбына болған терек сүйіс-
гі, беккем мұхаббатының белгісі бар деп қы-
керек».²

Бұл пікірге біз де толық қосыламыз. Деген же-
бұндай сыпаттарды шығарманы тұтас алып қар-
дурыс түсінуді қиын. Сондықтан біз ғалым бұ-
тыстан келіп шығуы, дәріліу дәуірлернен
лаймыз.

Бұрыннан бар мағлұматтар айтыстың XIX ғасыр
орта гездерінде, яғни Әжинияздың 30 жасына
ғаллығын көрсетеді.³ Ал оннан кейінгі ізерттеу-
лер

¹ Әжинияз. Некис: Қарақалпақстан, 1975, 216-б. (Бұл
бұндай мысалдар ұсы баспасынан алынады хам бұл
тілде).

² Сонда, 212-б.

³ Мәмбетназаров Қ. Әжинияздың революцияға
баспа сөзде жарияланған дәлелі шығармасы.—Жұрн. «Әмір»,
1963, №3, 116-б.

⁴ Дәуқариев Н. Революцияға дейінгі қарақалпақ
ты тарихының очерктері. Некис: Қарақалпақстан, 1961, 122-б.

болса айтыс 1851-жылдары болған деген жуу-
мақ жас-
салынады.⁴

Айтыс жаққында бір қанша толығырақ мағлұмат
сонғы ізерттеулерде ұшырасады. Республикамызға
белгілі тарихшы, ӨзССР Илимдер Академиясының
академигі Сабыр Камалов бұл айтыстың 1862-жылла-
ры дегенін айтады. Илимпаз ұсы айтыстағы «Жы-
ры дегенін айтады. Менеш менің» деген қа-
ламы-қой, жасым қырықта. Менеш менің» деген қа-
тарларға қарап, шайырдың туылған жылы жаққында
да өзінше болжау жасайды. «Егерде, ұсы айтыстың
айтылуы шамасы 1860-жылдар деп, оннан Әжинияз-
дың қырық жасын кейін шегіріп, қой жылын ізле-
сек, ол 1821-22-жылдарға тууы келеді,—дейді илим-
паз.—Демек, Әжинияз ұсы жылдары туылған. Ал
енді 1821—22-жылға 40 жасты қоссақ, Әжинияздың
Қазақстанға баруы хам оның «Еллерім барды»
«Қыз—Менеш пенен айтысы» 1862-жылдары дегенін
болады».⁵

Бизнінше, жоқарыдағы мағлұматтардан көрі, бұл
ақир бір қанша жақыйқатлыққа тууы келеді. Себе-
бі филология илимдерінің кандидаты Қ. Байниязов-
тың көрсетуінше, Әжинияз Қазақстанға 1858-59-жыл-
дардағы Қонырат көтерілісінен кейін барады. Көте-
ріліс жақтында Әжинияз көпшілік пенен қатар әсір
болып қалға түседі де, шаудыр түркімендердің ара-
сында үш жыл беделік етеді хам солардың жорде-
мінде Қоныратқа қашып келеді. Бірақ Әжинияз Қо-
ныратқа келгеннен кейін де еркін жүре алмайды.
Ақары «Россия қарамғындағы жерлерге—қазақ иш-
ке кеткен болуы керек».⁶ Бұл, демек, айтыс 1861—
1862-жылдары деген деген пікір дурыс деген сөз.
Әбетте Әжинияздың қазақ ишше барып, бас пана-
ауында да үлкен мәні бар. Шайыр әзедден қазақ
аққын бағырман дос сыпатында санаған, бұнан бұ-
рын да бар неше мәртебе барыс-келіс сапарлар жа-

⁴ Мәмбетназаров Қ. Әжинияздың революцияға шекем
баспа сөзде жарияланған дәлелі шығармалары. Жұрн. «Әмір»,
1963, №3, 119-б.

⁵ Камалов С. Әжинияз шығармаларында тарихый хам
және ғалым мағлұматтар. Жұрн. «Әмір», 1976, №10,
115—116-б.

⁶ Байниязов Қ. «Қосықтың күйі». Некис: Қарақалпақ-
стан, 1977, 40-б.

сап тұрған. Бұны қазақ илимпазлары да толықтай тыйықтайды.¹

Демек, Әжинияздың «Қыз-Менеш пенен» ұсындай әйемнен киятырған тарихый дәстүрлі жалғасы сыпатында дөреген. Айтыс, кейінгі ізерттеулерге қарағанда, «үш бөлімнен, төрт бөлімнен ибарат» деп алағат айтылып жүр. Төрт бөлімнен ибарат деп пікір жүргізушілер айтыстың «Суу бойында», «Жол үстінде», «Тойда», «Қонақта» бөлімдері бар екендігін айтады. Бірақ айтыс қазірге дейін дағдаланып жүрген варианттары («Суу бойында»), тийкаргы («Тойда»), жууымақ («Қонақта») бөлімдерден тұратындығын көрсетеді. Соңғы баспасында болса (Әжинияз, Нөкис, «Қарапакстан» баспасы, 1975, 207—223-беттер) тийкаргы бөлімнен басланады да, жууымақтаушы («Қонақта») бөлімі менен тамамланады. Баспаға таярауына ұсылай етіп дұрыс іслеген болуы керек. Себебі «Суу бойында» (кирис) бөлімі басқа бөлімдері менен тұтас шығарма емес екендігін дәлелдейді. Бұл бөлімдердің дәрежеліу уақты да бір-біріннен әлде қалай алыс тұрады.

Пікіріміздің дәлилі ретінде Қыз—Менештің Әжинияз бенен айтысының тийкаргы бөлімінің баспа ұйынан бір мысал келтірейік:

Менеш: Хожеке, былтыр мені көрмедің бе?
Менің Менеш екенімді білмедің бе?

Әжинияз: ... Былтырғы суу бойында жалаңаш кел.
Сен бе едің сыпаш еркең гарры жалаңаш.

Айтыста бұннан тысқары:

Қоймады хеш еркiме мыраа Хожба,
Тұсында аң Менештiң әлемi айт деп!

деген қатарлар бар.

Бұған қарағанда, Әжинияз да, Менеш те бұндай соң бір-бірін менен айтысуы нияетінде болмаған.

¹ Тойшы баспа С. Қазақ—қарақалпақ әдебиетінің байланысы.—В сб: Казахская литература и ее литературные связи. Алма-Ата: Наука КазССР, 1977, с. 48.

² Әжинияз, 208-б.

³ Соңда, 209-б.

Айтыс шөлкестіріушілер айтыс хөнеріне құрметпен қараған халық, сол халықтың Хожба сияқты басқарушы ұлдары болған. Әлбетте, Мырза Хожбадай өз халқының өз руының «арына» тырысушы-адам көз-қараслары болған болуы мүмкін. Дегенмен айтысушы екі шайыр да бұндай тар шеңбер-де көз-қарасардың шегарасын бузып—жарып, ұлы-адам халықтың барлық мийнеткеш массасының тілек-армандары менен сай келетұғын прогрессив көз қарасарды ортаға қояды).

Бұл гейпара уақыттары айтыс халықтың тілегі, шөлкестіріуі менен болып отыратұғындығын да көрсетеді. Әжинияздың Қыз—Менеш пенен айтысы-менен ұсындай себептерге байланысты келіп шыққан.

Айтыс, жоқарыда айтқанымыздай бірден той ұсындай ұшырасуыдан басланады. Көпшілік айтыслар-та бұнда да дәстүрлік-шайырлық хөнерлерін көк-ке көтеріп мақтау, аты-жөндерін айтысып, қол алы-сын көрісіп қал-ауқал сарасуы ұсаған сыпаттар орын-алаған.

Бенен соң жол болсын сорадып, екі шайыр да бір-бірін шайырлық айтысқа шақырады. Әуели Қыз-Менеш:

Өзеге сен де, өзесің, мен де өзгем,
Көргенде өлешіңің арқам қозғам,¹

—деп сөз баслайды. Әжинияз да қосықтың дәлелі екі қатарын Менештің айтқанларына ыңғайластырып отырып жууап қайтарады. Айтыс көпшілік орындарда ұсындайыша дауам етеді.

Айтыстың бұндай үлгісі екі халықта да бұрыннан бар форма. Бұны қазақтардағы «қайымдасуы»дың «қайым өлең» түріне жатқаруға болады. Ал қарақал-пақтарда бұлайыша айтысуы жууап айтысларында гезелеседі. Жууап айтыслары өздерінің түр өзгеше-лігіне қарап: дөме-дөс, малал жууап, жай жууап деп бөліп қарауға болады.

Айтыста бұл екі форма да шебер ісделілген. Ай-тыстың қандай бағытта баратындығын шайырлар-дың өздері де көрсетіп отырады:

¹ Соңда, 250-б.

Истесен қайым өлең қайырғаларсаң,
Хожекө, жөп өлеңді айтысайық!

Бұндағы «жөп өлең», «қайым өлең» деген терминдерди биздеги жууап айтысының «жай жууап», «жөп жууап» түрлерине жатқарыуға болады. Айтыс бірінші кейін жай жууап үлгисінде дауам еттириледі.

Мен өзим өлең баслап айта алмайман,
Өлеңди биреу айтса қайта алмайман,
Жөп өлеңди қыйын айт, қой, қайым айт,
Ақ Менеш—қыз, изишпен мен қалмайман!

Айтыс ұсылайынша ға мәлел, ға жай жууап түрінде биринен-бирине өтип, алма-гезек дауам еттирилип отырады. Бирақ, ұсыған қарап, айтысты фольклорлық жууап айтысы екен деп қарауға болмайды. Бұл жерде тек шайырлар тәрәпинен пайдаланылған дауам түрлі форма нәзерде туғылып отыр. Екпн шайыр дауамы бұрыннан бар формаға өзлеринше қатнас жасап, творчестволық пенен алға илгерилетеді. Солай айтса, айтыс эпикалық шығарма дәрежесине дейін баруға жетеді.

Айтысушы шайырлардың көтерген, шешкен мәселелеринин өзін де бул айтысты майда көлемли дүние-лық шығармалардың қатарына жатқарыуға болмайды. тугынын дәлдиллеп турады. Айтыс өз бойына шайырлар айтысының барлық шәртлерин толық жәйлетіп, басланыуы менен аяқланыуы бар ири эпикалық шығарма. Бұнда да басқа шайырлар айтысларына сыяқлы бир-биринин шайырлық қууаты атқа, байтақ теңеліп, бираз орындарға дейін хәл сынасылып отырылады:

Байтал шауым бөйгі алмас деген сөз бар,
Ат пенен шауып байталын тирғақлағыз.

Бұған қарап, бир-бирин кемситип отыр деген пікір келип шықпауы тийис. Бул да айтысушы шайырлардың айтыстағы бир ұсылы. Олар ұсындай жолдар:

¹ Сонда, 210-б.

² Сонда, 211-б.

³ Сонда, 210-б.

бир-бирин «қайрай» түсип, айтыс майдалына қым-қымарак араласып отырған.

Айтыста Әжинияз да, Қыз-Менеш те бираз орын-орын дейін бир-бирине жол бермей отырады. Бир-бирине жылы жасы, хаял-бала-мағасы, ели онын, турмыс—тиричилиги соралады. Шығармадағы көбирек болатуғын мәселе—халық, онын турмыс-тиричилиги дәстүр-салты, адамлары, олардың хал-ауқалы. Бұлардың болуы, бир жағынан, запы да. Себеби, Әжинияз бенен Қыз—Менеш екеуи екн ұлттың ўәкили болғандықтан, өз халықларының турмыс—тиричилигин өз мәзлүй өзгешелигин де, дәстүр—салтын да, тәбияты да, хәр қыйлы социаллық қатламдағы адымларын айта айтпай қалыуы мүмкин емес.

Мәселә ушын, Әжинияздың өз халқы халқында айт-айтыстарын алып қарайық!

Көшкенде көлеңкелі бар күймеси,
Жайлағи дарайыдан он түймеси,
Шылдыры, еңір моншақ бар жөнеси,—
Билезик, жүзик, сырға көп немеси,
Бел қылдай, еңірінде хәр түймеси,
Тастан қатты төсінде қос моммеси,
Кийинап қайтап шықса оңи-беси,
Хеш айланбай кетпейди көрген кнес,
Көріпеп ишкен асы тамағынан,
Сен түгил хұрлер менен барды бәси.

Янаса:

Жигити бизиң елдин болар тошпақ,
Бөлиңде тилә қамар, алтын пышақ,
Жигити бизиң елдин, мияс, сондай,
Пәшпайы сымлы балаты, жипек шашақ,
Мүшпен арғымақ ат мойны қуудай,
Үстінде ақ баслы ер басы шошақ,
Басында алтып жүген қос сеннемент,
Көйлекшесиниң шашағы қушақ-қушақ,
Өткерген қуырығын алтын түббә,
Жылы менен кекілінде маржан моншақ.

Бұл мысаллардағы «көшкенде көлеңкелі бар күй-меси», «жайлағи дарайыдан он түймеси», «Шылдыры», «еңір моншақ», «билезик», «жүзик», «сырға» деген сөздер қарақалпақ хаял-қызларының сол дәуірлердегі

⁴ Сонда, 216—217-б.

кийим-кеншек, безеніу затларынан дерек беріп тұратын «ғошшақ», «тилда қамар», «алтын пышақ», «сары ат», «алтын жүеу», «ақ баслы ер», «маржан монша» деген сөздер қарақалпақ жигиттерінің батырлық сипатын образды етіп көрсетіуге, ұсыныс жасап қоса «ат—жигиттің қанаты» делінетұғын халық ұғымды келтіріп шығаруға жәрдем беріп тұр. Бұл мек, әдебиі шығармалардағы миллий өзгешеліктер бәрі де, биіріші гезекте, миллий тилге байлап келіп шығады деген сөз.

Деген менен ски шайыр да бул мәселелерді етіуде дослық принципінде садық турады. Қыз Менен «Қалпақ болсаң, жанымсаң, жат болмассаң» Әжинияз «Қарақалпақ қазақ пенен теңбе-тең» дейді. Солай етіп, ашық-жалаңашлық екі халықта теңдей хәсирет скепсисін көрсетеді.

Деген менен айтыста Қыз—Менешке қарақалпақ Әжинияздың класслық позициясы тереңірек қалыптасқан келіні көрінеді. Әжинияз барлық қайғы-қасиет ашық-жалаңашлық халықтың жеке басының айналымы емес, сол халық жасап атырған жәмийетлік дүние-үақыттың айыбы деп қарайды:

Бул заман келме-гезек сондай заман,
Айтасаң, онын несиі салық қылып!

Әжинияздың айтыста жеңіске ерисиуінде де қойылған мәселені класслық көз-қарастан прогресстік бағытта дурыс шеше алыу қабилеті белгилі дәрежеде тәсірін жасаған болса керек. Ол «мениі қатын екенді қайдап билдің?» деп шамланған Қыз—Менен заман жәбиріне ушыраған аянышлы халық ашып:

Айтайын мен себебін, мұңлы Менеш,
Ақсақал алтыс жасар байып Бекіш,¹—дейді.

Бул әлбетте, жанымашырлық аұхал да еді. Сөзі Қ. Мәмбетназаровтың усы айтыс қаққындағы маңысында келтірілген мағлыұматларға қарағанда, менештің дәслепки күйеуі қайтыс болып, ол соның

¹ Сонда, 218-б.

² Сонда, 220-б.

«алтыс жасар Бекішке» «ниі өлсе келіні мүйіз» мен қатан тәртіп бойынша еңінін ирет зорлап тұратын шығарылады.¹ Минен, ұсындай қыйын тұрмыс қиынаты рууый өзіп таслағанлықтып болса керек, «қазақ әдебиаты тарихында оның (Менештің—А. К.), жетілігі нзі көрінбейді»².

Бул жағынан қарағанда, айтыс қазақ әдебиаты тарихында белгилі орын бар атақты Биржан—сал мен Сараның айтысында бір қанша үлес келеді. Бул айтыста да Сара қосылған күйеуінің өз теңі емес екендігі менен сөзден ұсынады. Сондықтан шайыр Сараға «сен мақтаған руу ақсақалларым жақсы болса, сені сүймеген адамым малға жығып берер ме еді» деп қарсы сорау қояды.

Әлбетте, ҳар қандай шайырдың шайырлық айтыстағы жеңісінің әдебиаттың рауажланыуы үшін үлкен әхмийеті болады. Сондықтан да биз бул айтыстың қарақалпақ қазақ шайырлары айтысының бұнап былайда рауажланыуына жасаған тәсірі қаққында бір-біріміз айтып өтейік. Өйткені, бул айтыстың Әжинияздың жеңісі менен аяқланыуының әдебиат, айтыстар тарихында үлкен әхмийеті болды.

Бул, биірішіден, қарақалпақ әдебиатында импровизациялық айтыстардың кең қулаш жайып рауажланыуына үлкен түрткі болып қызмет етті. Бұның айтыс мысалы претінде XIX ғасырдың ақыры менен XX ғасырдың басларында келіп шыққан Атамұрат шайыр менен Тынымның, Құлымбет пенен Тынымның, Ерімбет пенен Айханның айтыстарын келтіріп кетіуге болады. Бул айтыстардың ишінде, Айхан менен Ерімбеттің айтысы өзінің импровизациялық сипатының күштілігі менен көзге тасланып тұрады:

Хаулықпа, жигит, хаулықпа,
Үлкенің иші саулық па,
Көргеніңдей бий өдеп,
Хеп нәрсе алып даулықпа,
Жигит болсаң өдеп,
Нашар менеп қақлықпа.

Мәмбетназаров Қ. Әжинияздың революцияға шектен тыс өлде жарияланған дәслепки шығармасы.—Журн. «Әдебиет», 1963, № 3, 115-б.
Қасымбетов В. Әжинияз ларикасы. Нөкіс: Қарақал-
пақ, 1961, 19-б.

Балабағ урып сөйлесей,
Күп жетпесе, түп жетер,
Айтысудан ким кетер.¹

«Еримбеттин Айхан менен айтысы 1896—жылы өткен деп жазады бұл айтыс хатқында Н. Жамалов. Шайырлар өз айтысында традициялық жолмен қолданып, адамдағы бір қатар мінез-құлықтың тәртіптерін айтыуға, сол арқалы бірін-бірі жетілдіріп, ұмтылады. Бірақ ұсылардың арасында жер шарындағы халық турмысы, мораль—этикасын сүзетін де бар екен. Соның менен бірге, адамда кишіпейілдік мінездердің болуы ардақланады, мақтаншақтық, сөзділік сынға алынады».²

Екіншіден, бұл айтыс (Әжінияздың Қыз—Мансурмен айтысы) қосылас туысқан халықтарға қазақ, әдебиетінің аты—жауазасын танытып, деген үлкен қызығушылық оятуға себеп болды. Қосылас қазақ, қырғыз шайырлары қарақалпақ шайырларына үлкен құрмет пенен қарап, бұндай ойды шайырлық айтыстарға жиі-жиі шақырып отырды. «А есті айтыс проходил на границе с Киргизией на юге Казахстана.—деп жазады бұл хатқында Н. Смирнова.—то собиралось множество киргизов, захов, каракалпакое. Поэтический спор велся на казакским акыном с киргизским, или с каракалпакским».

Сөлай етіп, ұсы айтыстан кейін қарақалпақ шайырларының айтысуы дәстүрі кен қанат жаулап бастады. Енді өз гезегінде қазақ шайырлары да қарақалпақ жеріне келіп, шайырлар айтыс түсетуғын болды. Хәтте, олардың айырымдары аралас гармаларын қарақалпақша қосық үлгісінде айтып тұтын болған. Мысалы, сол түсік—батыс Қазақстанның жырау-шайырлары менен қарақалпақ шайырының байланыс жасап тұрған. Олардан Ақтөбе облысында жасаушы Нұрпейіс Байғанин, Мәуітпейіс

¹ Қараның Қарақалпақ фольклоры (көп томлы).
Қарақалпақстан, 1980, 111—112-б.
² Қарақалпақ әдебиеті тарихы (Нәкіс Уәкейетовтің)
доклосия факультеті үшін сабақтық). Нәкіс: Қарақалпақ
1983, 269-б.

Смирнова Н. Казахская народная поэзия
«Наука», КазССР 1967, с. 93.

Жырау жырау сыяқты халық шайырлары қарақалпақтар арасында болып, өз қосықтарын қарақалпақ тілінде жырлаған.

Қазақ-қарақалпақ әдебиеті байланыстары мәселесін шерттеуші илимпаз С. Тойшыбаевтың көрсетілуіне қарағанда, ұлыма, бұл дәуірлерде (1860-жылдардан кейін А. К.) қазақ-қарақалпақ ул-қыздарының (шайырларының) айтыс дәстүріне айлануы кеткен. Бұған Мансур менен қазақ қызы Дәменнің, Тыным менен қарақалпақ жигиті Құлымның айтыстары дәлел болады.

Біз бұл жерде авторға кишікене дүзетінулер киргизіп бұл айтыстардың қатарына Алтын менен Сейдаханның, Құлымбет пенен Әбіубәкірдің айтыстарын да қоспақшымыз. Себебі, Дәме менен Мансурдың айтысында Дәме өзін қазақ қызы емес қарақалпақ қызы деп сөйлесе, Мансур өзінің қазақ жигиті екендігін айтып:

Боламы қасым. Арғын—Шубыртпазы,
Шайылы, Сыр маңы. Құлымбет маңы.—дейді.

Шайырлық тәсіл иретінде айтылған мына гөптерден бұл жағдайды толық аңадрұғымызға болады:

Қатты еді қарақалпақ қайырмамы жоқ,
Мырзаман деп мақтауып суықлауыбы,
Баласы биз қазақтың Сыр бойында,
Жатамы жайлап-қыстап қыр ойында.

Бұндай тысқары, илимий дореңдер де Дәменнің қазақша қызы, Мансурдың қазақ жигиті екендігін дәлелдеп тұрады. Мысалы, қазақтың «АЙТЫС» кітабының 2-томындағы «Түсініктер» де қазақ шайыры Мансур Бегежан ұлының өмірі, творчествосы хатқында мынадай мәтіндер келтіріп, Дәменнің XIX ғасырдың ақырында шыққан белгілі қарақалпақ шайыры екендігін айтады.

Нәкіс Уәкейетов Е. Акындар Алматы ҚазМҚОБ, 1956, 52-б.
Тойшыбаева С. Тубимаз бір азын.—В сб: Казахская поэзия в ее интернациональном связи. Алма-Ата: Наука, 1973, с. 49.
Айтыс 2-том. Алматы «Жазушы» 1965, 303-б.
Солж, 310-б.
Солж, 647-648-б.

«Дәме Арал теңізінің түслик жағалында, яғни Тахтакөпір территориясында «Сарыбел» жайлауда туылып-өсті.—деп бұл мағлұматтар толықтырады қарақалпақ әдебиетшісі Ә. Тоқтөнов.—1894-жылы туылған. Бірақ қай жылы өлгені хақында мағлұмат жоқ. Әкесі Тобақбай әтирантағы гурғын адамлардың биі болған. Дәме 16 жасарынан айтысқа түсе бастайды. Ал жылғы қазақша «Айтыс» кітабында болса бұл айтыс 1913-жылы болып өткенігі көрсетіледі. «айтыс 1913-жылы болып өтті» деген бұл пікір хақыйқаттыққа сәйкес келмейді. Себебі, айтыста қайсы жылы, қайда болып өткенігі хақында мағлұмат беріп тұрышы Мансурдың Дәмеге айтысынандай гәплері бар:

1. Жасым бар жиырма бесте, келген елге—
Кешбай құмда жатқан құдықтағы.
2. Келгенше он алтыға түк көрмесен.
3. Балалық минезім бар ақымөксем.
4. Дәм айдан бынал Сарыбелге жеттім.

Бұл қатарларға қарағанда, Мансур Дәме жасында қарақалпақ жерінде (Сарыбелде) талалып жүрген кезінде айтысқан. Бұл уақыттары Дәме жаста болған. Егер, Мансур 1875-жылы туылған болса, онда оның 25-ке шыққан уақты 1900-жыл болар. Демек, айтыс 1900-жылы болып өткен. 1900-жыл Дәме он алты жасында болса, онда оның тууы жылы 1884-жыл болады.

Айтыстың толық мазмұны да ұсыны дәлелдене-рады. Себебі, айтыста XIX ғасырдың ақырындағы қалпақ—қазақ халықтарына тән реалы турмыс-лығы сәулеленуі табады.

Айтыс өзінің ортаға қойған проблемасы, көлемі-йыныша да анау-мынау—поэма дәстүрінен кем. Бірақ шығармада айтысқа тән өзінше-ліктер аңласылып тұрады. Бұл айтыс та Әжипиязаның Меңеш пенен айтысындай халықтың ариясы.

1. Мақсатов М. Тәжімұратов, Ә. Қарақалпақ-
лоры. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1979, 141-б.
2. Айтыс. 1-т. Алматы: Жазушы, 1964, 288-б.
3. Айтыс. 2-т. Алматы: Жазушы, 1965, 303-325-б.
4. Айтыс. 2-т. Алматы: Жазушы, 1965, 647-б.

көзке елестіріп менен яғни айтыс екі халықтың-
төңкерекелердегі сиз-бізлік, миймандослық қарым-
қатынастары тийкарында кезіп шығады. Бұны айтыс-
ты Мансур айтқан кириспе сөздегі мына қатарлар-
дан анық көрінімізге болады:

Қалай қарақалпақ жайына,
Шайырды сол күндері біреу келіп,
Жүрікші болды қосап гүлдеп аялап.

Шайырға есітсең сен хабарды алып,
Жүрт айтты: «Бұл жайында шайыр қыз бар,
«Қәне, сен айтыс» деді мұнда барып.

Мансурдың бұл кириспе сөзінде бұнап басқа да то-
лы атырған бағалы мағлұматтар бар. Бұл кириспе
сөзде Дәменнің сөзге шешеп, жүрік шайыр болғаны
да, оқи-тайы жоқсулығы да, әкесінің сол дөге-
ректегі гурғын адамлардың биі болғаны да, халқы-
мыздың миймандослық дәстүрі де Мансур тәрпіннен
үлкен құрмет, дослық—тілектеслік сезімлері менен
жыланады:

Мерекке болған екен үлкен жиыны,
Қондырған жүзден аса тигіп үйін.
Түсірді реті менен әуел бастап,
Азылдың ақсақаны, болыс, бийін,
Жіпектей шырғатылған бар минезі,
Қыз—Дәме жігіттерден болды оған:
«Саз шертіп, қосың айтқан шайыр өзі!»
Деп айтты гүлбірлесер жердің жүзі.

Үсындай жүрік тилді шайыр қыз бенен айтысу
Мансұрға да аңсат түспейді. Мансур да талай ирет
айтысқа түсіп жүрген тәжірийбелі шайыр болғанлық-
тан, оны қалай сөзден утыудың жолдарын ізлестіріп,
тін-тінлап, алдын-ала Дәменнің шайыршылық өнері
менен ұлыма өмір тиришілігі хақында мағлұмат-
тар жиынай бастайды.

—Айтайын бір минезі—тәңкәшарлау,
Келеді деп жүр—жүз жим қысыма.

1. Халық шайырлары. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1962, 163-б.
2. Айтыс. 1-т. Алматы: Жазушы, 1964, 288-б.
3. Айтыс. 2-т. Алматы: Жазушы, 1965, 303-325-б.
4. Айтыс. 2-т. Алматы: Жазушы, 1965, 647-б.

Қосықты сеннен бұрма айта баслап,
Тағады, абайлап, бар, мин басына.¹

деп ол қаққында мағлыұмат та береді қарақалпақ
тәңірінің биі. Усындай мағлыұматлар
Мансур Дәмнің шайырлық өнерінің өзін
күшпен тәрелдеріне ылайықтап «қорғаныс» хан
жигі» пландарын ойластырып көрмекші болады.
Тилекке қарсы, буларды ойлап үлгермей атырып
айтыс ол күтпеген жерден басланып кетеді:

Жүрмисен аман-есен, шайыр, харма,
Алдыма айып етпе шақырғанға,
Шайырлық өнеріне исеңбесен,
Қасымнан алыста тұр, жақынлама.²

— деп бірден қосықтың тауын жаздырып қоя беріп
Мансур отырған қонақ үйге ойда жоқ жерден
қалған Дәме, Дәме бұл сөзінде әпіндай адамгерші-
ліктің сиз—бізлік этикасын ұмытпағандығы сияқты
шайырды жеңіу үшін келгенінің де ұмытпады. Со-
нымен да ол Мансурдың өзі ізлеп бармағандығы
бәйелеп, шайыршылық тәсіл менен бірден өзінің
ары етіп көрсетіп, Мансурды албыратып таслау ни-
етінде:

Ябылай келте бақай, мойның қысқа,
Қарғысын жындарсан ақыр жарға,
Төңізге жеңіу бермес келіп қалды,
Шамада, алды-артыңды таппа қалма.³

— деп хә дегеннен оны сынан мінеуге өтеді.

Мансур да бұл сөзден хә демей басылып қалып
шайыр емес. Ол да Дәмнің «жақынлама» деген
ғыз ауыз сөзінің қақшып алып, қарсы тәсіл ретінде:

Деген сен өзің келсін, мен де келдім,
Келсем де досты таппа, дұшпан көріп,
Қасымнан алыста тұр, келме делің.⁴

деп сынга сын айтады.

¹ Сонда, 165-б.

² Сонда, 165-б.

³ Сонда, 165-б.

⁴ Сонда, 166-б.

Дәмнің бұл сөзге де айтар жауабы тайын. Ол Ман-
сурды ұсы жерде «шауқымшыл қопал жигіт көрінесен»
деп бір кейін серінің таслап, сыпайы түрде және де
жигіт ақтарыуға кіріседі:

Айтыста бетіме жан келмейді деп,
Болаша құры келіп менен ерлегенім,
Болмаса болыс, бийлер аты шыққан,
Дөңі бә бәрі падап өңгелердің,
Алмасан ат пенен түбе мененнің бе,
Келедім шаппа, шекпе, жетделерім.¹

Көріп отырғанымыздай, айтыста дослық, туысқан-
дық темасы классық көз-қарастан ашып беріледі, яғ-
на Дәмнің пикиріңше, хақылық дослық—бұл қа-
зақ-қазақ бий, болыстарының арасындағы дос-
лық емес, ал сол халықтардың мийнеткеш массалары-
ның арасындағы дослық. Сонымен да ол Мансурға
«Сен тәңірлеріңнің жырлап, искусствонды
жасап отырған» деп айып тағады.
Туысқа таялып қалған Мансур бұл жүйелі сөздің
алдында өз өзілігінің билігін қойып, албырағанынан
алдында:

Сөз парқын алдырап аламайсам,
Билейсін сыйлағаным, «айыр» ма едің?²

—(167-б.) деп айтып салады.

Дәмнің күткені де ұсындай жаңылыс моменті
болғандықтан, ол Мансурдың бұл турпайы мінезін
өзінің менен:

Ағажап, тілің арттың, пішең екен,
Кеуілің жүйрік сөзге көсем екен.³

(167-б.).

деп тәртіппен өтеді де, былайынша сөзден устайды:

Ақшаң айық камил жигіт болсаң,
Алдым қайған менен теңер ме едің?⁴

(168-б.).

Бұл сөзге оның тегілікте жеңіліс бермейтуының
алды ала билген Дәме «қарсыласының» көз-қарасын

¹ Сонда, 167-б.

сынап көріу мақетінде турмыс шынлығын төмендегі қатарларды да қосып қояды:

Арпаны ат жейтуғын тамақ етип,
Сырдағы қырма гедей елден кездің.
(168-б).

Дәменін аңқаусырап отырып айтқан бұл тарап «теңік» деп түсініп қалған Мансур «жеңілдеуің рия жана келді» деп тезирек жууабына жууақ беріше асығады:

Жерім менен елме тилің тийді,
Бұған бер еңің менің теңлігімді.
(168-б).

Деген менен, Мансурдың «тилің тийді» деп оны пы қуры шауқымнан басқа хеш нәрсе емес. Ол бұл менен турмыс шынлығын жасырып қалмақшы болмай, Дәменің пикиринше, жылтыраған айды етек пенен ұйып қалуға болмайды, класслық жәмийетте мийнетке классның адам шыдамаслық аянышлы ауқалда жаса атырғаны хақ, «жарлысан» дегенге арлаанып «байы деу мийнеткеш классның мәніне сатқындық болып, «Ал Мансур сол гедейдің сен де бири» (169-б). Сондықтан да бұл турмыста жасаушыларға жаса ашып, оларға тилеклеслік билдирген шайыр қы.

Мансур болса буны тар рамкада—үстем класс киіллерінің елді-елге қарсы қоятуғын «жалғай риотлық» сиясатының тәсирінде түсініп:

Қарақалпақ саран ел, қайыры жоқ—(169-б). Қызыу менен аңлаусызда айтып салады да, бұны мен өз еліндегі социаллық теңсізлікті бүркен қыға ұрынады, яғни Мансурды үстем класс қызығының мәнін жырлауға деген умтылушылық көз-қараның ізлери сезіліп қалады. Мансурдың айтысның қатесі де усыннан басланады. Дәме Мансурдың шекленген пикирін салған жерден-ақ сыға алып, қарсы дәлділ претінде екі халық арасындағы айыр қарсы берліл қиятырған тамыры терең дослық қарым-қарды мысал етип көрсетеді:

Ашаламай айыбыңды отыр едің,
Мийман деп қодыр тудып күлі менен,
«Сараң» деп қарақалпақ бір сөз айтты.

Дәуісінды өшіре гай ұнға менен,
Қазақ пенен қарақалпақ бастан етпз,
Аралас қашқан-ақ жатмап елміз,
Жері—сөз, суы тыныс, болған менен,
Қонысы хор болған шалқар теңіз. (171-б)
Бұл сөз Мансурдың да дослық—тилеклеслік сезім-дерінің оянуына себепші болады.
Сенің менен ергенің айтаман деп,
Қарақалпақ халқы тәуіп тийді,—(173-б).

Сондықтан да ол бұл екі халық арасындағы дос-дық қарым-қатнас дәстүріне ғирбиң тийгизгиси келмей, ұжымға, айтыста ұсындай моменттер жеке-сйрек ұсырасып отыратуғын болғаны менен, бұл екі шайыр тарапнен антогонисттік конфликттер претінде қолла-нымай, сол дәуірдегі екі халық турмысына да тән социаллық теңсізліктерді, дәуір шынлығын суўрет-теді бірден-бір ұсылы претінде қолланылады. Ша-йырлар заман шынлығын—халықтардың аш-әптада-ғын қаншалы ашындыр айтса да, олардың бай тә-биғаты менен жақсы дәстүрлерін, дослық қарым-қат-настарын көтеріңкілік пенен жырлайды.

Деген менен, айтыста Мансурдың көз-қарасларында ең азы-кем шекленушіліктердің бар екенлігі көріледі.

Бұны биз Мансурдың мийнеткеш класс пенен үстем топарлар арасындағы класслық қарама-қарсылықлар-ды бүркеп, турмыс шынлығына реаль қатнас жасама-ғын хәрекетлерінен көріуімізге болады:

Қой айдап түбе жайып бақпаған менен,
Азығы қамбасын айырылмайлы,
Спаздердей хошөметті етип малға,
Жарлысы байға беріп жайынбайды. (174-б).

Дәменің пикиринше, бұлай болуы мүмкін емес. Барлық байлықты, жер-сууды үстем топарлар ийелеген кезеңде жарамшылық турмыстың болары да хақ. Бұ-ның себебі үстем топарлардың мийримсізлігі. Сон-дықтан да ол:

Қырасың гедейіңе байларыңыз,
Деп ойлап мынау болған пайдалыңыз.—(175-б).

Мансур жақтаған үстем класс ұжылдерін қатты сынап алады. Соның менен бірге, Дәме бұндай жоқшы-

лық турмыс қарақалпақтарға да тән екенлігін айтып көрсетеді.

Бұндай тысқары, айтыста екі халықтың сол дәуірдегі жасаған географиялық орталығы, дәстүр-салты, күн көріс тиришілігі, тәбиғаты, басқа елдер менен болған сауда, экономикалық қарым-қатынастары арасында да бағалы мағлұматтар беріледі:

Қазақ пенен қарақалпақ бастан егиз,
Жері-саз, суы — тынық болған менен.
Қоныссыз қор болады шалқар теңіз,
Езіліп тұрған жеміс мийғаланса,
Тамаша теңізден де қазған керіс,
Тамаша құмда болмай, ким де болар,
Асы көп, ақшасы мол, аты семіз.

Аламыз көмір сатып көк теңгегі,
Көсіби еліміздің көптен бергі,
Күйгізіп жазыларды нарға артады,
Самарқанд, Бұхар барып төгер жері,
Бір нардың қырк теңгеден жүгін сатып,
Дызақтың үн алады шеттен бергі!

Айтыс, міне, халық турмысына тән ұсынғандай өзгешеліктерді көркем стилі көрсетіп бере алуы менен тұлғалары, яғни айтыс тенеуі, метафора, метаним, синекдоха, гипербол, литота, нақыл-мақал, афоризм, ұсаған көркемдеу құралдарына оғада бай тұрады. Бұлардың ішінде айтыста айрықша кеңірек қолланылатынын метафора. Мысалы:

1. Қалыпсаң суықарыңды тәңір алмай,
Жолдас болып жапалақ пенен түнде бірге. (167-б.)
2. Сен теңіз болсаң, менің көзім жарда. (166-б.)
3. Болғанда сен шоқалақ, мен асқар тау. (175-б.)
4. Дәмежан, мен бұйра нар жазыңды тап. (175-б.)
5. Болсам да сырға қарсақ саған келіп,
Арыстан айыу болдым саған бұнда. (177-б.)
6. Көріксіз күйкентайсаң маңғансаң да,
Түзе алмай қар шірсең өрбелетсең! (179-б.)

Көріп отырғанымыздай, бұл мысаллардағы «мен арғымақ», «суықарыңды», «жапалақ», «сен-теңіз», «асқар—тау», «мен—бұйра нар», «қарсақ», «арыстан»

¹ Халық шайырлары, 171-б.

² Бұл мысалдардың бәрі «Халық шайырлары» топырағына бағинасылап келтірілді.

«күйкентайсаң» деген сөздер контекстте басқа сөздер менен байланыс дүзінді нәтижесінде метафоралық мәні атқарып тұр. Бұлардың көпшілігі халық тілінде көптен берлі қолланылып киятырған дәстүрлі метафоралар болып табылады. Мысалы адамды «арым, арыстаным» деу де халықтық үлгідегі метафоралар. Халық жигіттерді олардың батырлық, ерлік сыпаттарына бола «қаршыға, суықар» деп атаса, биіктіктің мәртліктің символы қар қашан да асқар тау деп атаған. Халық адамдардағы жақсы сыпаттар, да ұсылайынша образды беріу мақсетінде ауыспалы мәніде оларды өмірдегі жақсы-жақсы құбылыстар менен бара-бар қылып атайтуғын болған. Ал унамсыз характердегі адамдарды бұл түсініктерге қарама-қарсы келетугін атамалар мысаллап көрсеткен. Жоғарыдағы мысаллардағы «Сен—шоқалақ», «күйкентайсаң» ұсаған метафоралардың қолланылуы себебі, міне, ұсыған байланысы. Айтыс шайырлары бұндай бір-біріне қарама-қарсы келетугін ұғымдағы метафораларды образдық контраст дүзінді мақсетінде қолланған. Мысал үшін ұсы айтыстағы Дәменнің образдық контраст дүзіндідегі қолланған метафораларына сер салып қарайық:

Ақ балдақ тасқа шабар қасылдаймап,
Алажан, қалдырме жетсен танып,
Гәуһардың жанған шырақ тасындайман,

Көшкенде кереге артып кемпір мінер,
Қысық төс бақырауық қылағайсаң.

Шолпаным жулаң аты жасарыпбас,¹
Жалтырап жана туғса Ай деген менен!

Міне, бұл Дәменнің образдық контраст жасау ұсылы. Бұнда «гәуһардың жанған шырақ тасындай», «ақ балдақ тасқа шабар қасылдай» Дәме өзінің ұсы сыпаттарын ұлымаластыра келіп, қарсыласын жеңіу мақсетінде «Шолпаным» деп өз образын оғада күшейтіп беріу менен қатар, қарсыласының қытығына тийіу мақсетінде оны «қысық төс бақырауық қылағайсаң» деп сыпаттайды. «Шолпаным, қылағайсаң», деген метафоралар, әлбетте, қарама-қарсы мәнілерде

¹ Халық шайырлары, 179-б.

қолданылған, яғни бірдей үлкейтіп, күшейтіп беріп, гипербола мәнісінде алынған да, екіншісі төмендейтіп, жіңірейтіп беріп—литота мақсетінде қолданылған. Бұл жағынан қарағанда, айырым метафоралық гипербола, литоталық хызмет атқарып тұратуына айырым да көреміз. Мысалы, «Сен—шоқалақ», «мен—аспандай» деген метафоралардың бири литоталық хызмет атқарып тұр, сабыри гиперболаалық хызмет атқарып тұр. «Сунқар», «жапалақ» метафораларының қолданылуы да ұсынлай.

Ұлыұма, бұл айтыста Дөме ұсындай көркем сөздері болғаны ұшын да, яғни қәр бир сөзди өз орнына қолланғаны ұшын да жеңиске ериседи. Әлбетте, сөзді (айтыста сүүрегленгендегидей) заманда қаял-қызлардың жеңиске ерисіуі бұл әпиұайы қубылыс екен. Біріншиден, қарақалпақ қаял-қызларының еркіндіктерін, сөзге шешенлігін, жуұабыйлығын, өнерінің ұқыплы екенлігін аңлатса, екіншиден, сол дәуірдегі қарақалпақ қаял-қызларының сиясий санасының арқаңлығынан, өз хұқықы ұшын түресіу қабилетінің өшейгенлігінен дерек беріп турады.

Дәл ұсындай пікірлерди Алтын менен Сейдаланы айтысы хұқында да айтыұға болады. Бұл айтыс Дөме менен Мансур айтысындай, қарақалпақ қалалықлары арасында кең тарқалған шайырлар айтысының бири. Алтынның шайыршылығы тек қарақалпақ халқына ғана емес, қонсылас қазақ халқы арасында (әсіресе, Сыр, Жайық бойларында жасаушы қазақтар арасында) кеңінен тарқалған. Ол, Сейдалының айтысында, «жұрт жеңе алмаған» шайыр қыз болған. Дөме менен, оның өмірі хәм творчествосы хұқында анық бир мағлыұматларға иіе емеспіз. Хәзірше қолда бары ұсы Сейдалы менен айтыс шығармасы ғана.

Айтысқа қарағанда, Алтынның Сейдалы менен маңлас екенлігі көрініп турады. Буны дәлілдеу үшін Алтын айтыстан ұтылған моменттегі қыз жеңісін жалғыз ауыз мына бир ғәппине сер салып көрейік.

Құрбанлы көп күнде сонша ұялтым.¹

Буган Сейдалы:

Тапқанша алты бала өйті болып,
Жүр ме едия айтып өлең, жепгетайым?²—

—деп жууап береді.

Буны бирінші мысалы, айтысушы еки тәрәптің де тең—қатар жаслар екенлігін көрсетсе, екінші мысалы «жаслардың исине араласпаңыз, мен қатарым менен қалай хәзиллесем де хұқылыман» деген мәңгілерди аңлатады. Буны айтыстың қарақалпақша жууап, қазақша қайым айтыс үлгісінде болып өтіуі де дәлілдеп турады. Себеби, бұл айтыс үлгілері еки халықта да көбірек тең—қатар қыз-жигитлер үрдис тұтқан жанр болған.

Егер, Алтын Сейдалы менен ұсылаймыша тең-құрдас болады екен, онда оның тууылып өскен жылдары хұқында да азын-аулақ мағлыұматлар келтиріуіге болады. Себеби, Сейдалы Жумабек ұлы 1849-жылы тууылып, 1928-жылы қайтыс болған. ХІХ әсирдің екінші ұрымы менен ХХ әсирдің басында Қонырат, Мойнақ районларының территорияларында ау салып, егін егіп, қарапайым тұрмыс кешірген.³

Буны шайырдың Молда Бәйім, Дилда менен айтысындағы (Сырда жүрген гезіндегі) өз елім деп Тербенбес сыяқлы Қарақалпақстандағы жер-суу атамаларын келтиріуі де дәлілдеп турады.⁴

Сондай екен, Алтын да ұсы жыллары (1849-жыллары) тууылып өскен болады.

Енди ұсы жерде айтыстың қашан, қай жерде болғандығы хұқында да гейіара болжаулар жасап көрейік. Қазақша «Айтыс» кітабының 2-томында Сейдалы Қоныратта тууылған, он сегіз жасларынан баслап өлең айтқан, жигирма еки жасларында (Сыр бойында мекәндап, үш жыл жүрген жақтында) Молла Бәйім, Дилда шайырлар менен айтысқан⁵ деген мағлыұматлар кел

¹ Айтыс 2-т., Алматы: Жазушы, 1965, 143-б. (Мысаллар ендігінен былай ұсы баспасынан келтіріліп, тек беті көрсетіледі—А. К.)

² Сонда, 144-б.

³ Жумабайов Қ. Достықтың түрлері таңырлары.—В сб.: Жасар парыз. Нөміс: Қарақалпақстан, 1982, 267-б.

⁴ Айтыс, 2-т., Алматы: Жазушы, 1965, 153-б.

⁵ Сонда, 145-б.

тириледі. Ал оның Молда Бәйім, Дилда қыз боп болған айтыс текстіне сер салып қарасақ, бұл айтыс оның Алтын менен болған айтысынан келіп—беріп поэтикалық тәжірибеге топтаған тезлерінде болғаны болып көрінеді. Бұған себеп: бұл айтыс Алтын менен болған айтысына қарағанда көркемдік жақтан біраз жетіліскен, шайыр онда хақықый айтыс шайырдың қоллаңатуын сүре айтыс формасын іслеткен. Ал Алтын менен айтысында болса айтыс шайырлардың (түр-бизілап шығарушы айтыс түрі—қайым өлең (түр-бизілап) формасында айтысқа түскен. Бұл бір. Екіншесі, Молда Бәйім, Дилда менен болған айтыстарында Сейдалының бұрыннан да айтысқа түсіп жүрген тәжірибелі шайыр екендігін билдіретуғын мынандай айтыс қатарлар бар:

Дилда:

Жүргенде өз елімде, шынықты айтып,
Нәзерім түсіп пе еді мендей қызға?

Сейдалы:

Қашаннан сөйлеп жүрген мен бір жорға!

Бұл, демек, Алтын менен Сейдалының айтысы олардың 19—20 жасларында болған деген сөз. Бұл, демек, айтыс 1869—1870-жылдары болды деген сөз.

Бұл пікірлердің дұрыслығын дәлелдейтуғын және бір факт бар. Себебі, Сейдалының барлық айтыстарында да Әжінияздың Қыз—Менеш пенен айтысының тәсірі бар екендігі анық сезіліп тұрады. Мысалы, Молда Бәйім, Дилда менен болған айтыстарында Сейдалының Дилдаға айтқан мына гөптеріне сер салып қарайық:

1. Жүргенде өз елімде сендей қызды,
Жүріуші елім сатып алмай қара нуаға.¹
2. Мережің иіттен қорым аяйын ба,
Ықтыр маған десен қатыным бол.²
3. Шайтаным сөскенбейді сендей қыздан,
Шыдасым ере алмасаң желгеніме.³

¹ Сонда, 154-б.

² Сонда, 155-б.

³ Сонда, 157-б.

⁴ Сонда, 158-б.

1. Айтысқа оның ізсіз елімді қыдыр.

2. Дилда:

Молдеке, сөстейік көрмесек те,
Түрің айт қандай адам жөнеліміз.

Сейдалы:

Мен оны аса мақтап не қыламын,
Сен жоқсың! Тілің сулау боп сөйлеміз!

Міне, бұл қатарлар болса мәнділік және стилістік жақтары бойынша да Әжінияздың Қыз—Менеш пенен айтысындағы Әжінияздың Қыз—Менешке қайтарған жуықтарына толық сәйкес келеді. Бұлайында сәйкес келіп, бір жағынан заңды да құбылыс еді. Себебі, Сейдалының шайыр сыпатында танылуында Әжінияздың тәсірі күшті болған.

Бұл, демек, Алтын менен Сейдалының айтысы Әжінияздың Қыз—Менеш пенен айтысының ізі менен (1861—1862-жылдардан кейін) келіп шыққан деген сөз. Бұл, демек, Алтын—Сейдалы айтысы 1869—70-жылдары болып өтті деген пікіріміз хақықаттылыққа бір қанша жақын келеді деген сөз.

Алтын менен Сейдалының айтысының Әжінияз айтысының ізі менен келіп шыққандығын, Сейдалының Әжіниязды ұстаз тұтып, оның шығармаларына творчестволық қатнас жасағандығын бұл екі айтыстың көтерген, шешкен проблемаларының бір үнелестігі де дәлелдеп тұрады.

Алтын менен Сейдалы айтысында да (Әжінияз бен Қыз—Менеш айтысындағыдай) хаял-қыздар еркіндігін жырлау—тіікарғы проблемалардың бірі етіп қойылады. Бұнда да Алтын, Менештің Әжінияздың жеңіліске ұшырағанындай себептер менен Сейдалыдан жеңіліске ұшырайды. Жеңілістің тіікарғы себебі—Алтынның сөзге шорқақтығы емес, сулау сымбатты, оққан ақылы, жүйрік тілі болса да, өз тегіне қосылмай отырғандығы болады.

Сонда, 158-б.

Сонда, 161-б.

Қарағым: Әжінияздың Қыз—Менеш пенен айтысы.—В кн.: Әжінияз, Нәкіс: Қарақалпақстан, 207—223-б.
Жұмажанов Қ. Тослақтың төрелі тамырлары.—В сб.: Жаслар параді, Нәкіс: Қарақалпақстан, 1982, 267-б.

Күйеуін атастырған қари Жәкен,
Оңшын басы толған баллар да таз.¹

«Бұл жағдай,—дейді ұсындай айтыстар халық пикир жүриткен фольклорист-олимпаз М. Жармұхамедов,—сол дәуірдегі заман жағдайы менен социалдық теңсіздік мәселесіне келіп тіреледі.»²

Айтыста ұсының менен қатар, Әжинияздың Қыз-Менеш беген айтысында ортаға қойылған халықтың дослығы проблемасы да ортаға қойылып барылады. Бұны биз айтыстағы қазақ шайыры Сейдалиннің Ақ-Тыпды Қоныраттан Мойнаққа (Алтын Мойнаққа жана Қаражар әтирапында жасаған) ізлеп келіп, той-ұшырасып тұрған мысалынан анық көріуімізге болады.³ Бұл, демек, екі халық бұрыннан да бір-біріне той-мерекелеріне қалмай қатнасып тұрған ағайын-құдалық деген сөз.

Айтыс өзінің қосық құрылысы, сюжеттік жолы бойынша Әжинияздың қыз—Менеш беген айтысында да раз жақын келеді. Хатте, ондағы айырым күлесте сол айтыстың тәсірінде келіп шыққандай көрінеді.

Мысалы:

1. Әжинияздың қыз—Менеш беген айтысында:

Астыма миңген атым сур қара кер,
Сорғалап сур қарадан ағады тер,
Молзалар көрісқан сүннет дейді,
Хомеке, көрісейік қолыңды бер.⁴

2. Алтын менен Сейдалиннің айтысында:

Астыма атым миңген сур қара кер,
Ағалы сур қарадан сорғалап тер,

Көріспек қол алыспақ міндет дейді,
Жолдасым, көрісейік қолыңды бер.⁵

Айтыстардың қазақша «қайым», қарақалпақша «қар» айтысы түрінде келіп шығуы да бұл екі айтысқа тән.

¹ Айтыс, 2-т., Алматы: Жазушы, 1963, 143-б.

² Жармұхамедов М. Айтыстың даму жолдары. Алматы: Қазақстан Республикасының Ғылым Академиясы, 1978, 90-б.

³ Айтыс, 2-т., 138-б.

⁴ Әжинияз, 208-б.

⁵ Айтыс, 2-т., 141-б.

арасындағы ұсындай жақындықтарды көрсетіп тұрады. Айтыста Әжинияз айтысындағыдай халық турмысы, дәстүр-салты мәдениеті менен этнографиясы кеп түрде суреттелген беген менен, Сейдалиннің Алтын менен Қыз-Менеш айтысындағыдай Әжинияздың Менеш беген айтысқан қыз-Менеш айтысында ұсайды. Әжинияз беген қыз-Менеш айтысында шайырлар бір-бірінің шайырлық өнерін байтап менен тулпардың желісіне тегісіне сыяқталады, бұл айтыста да Алтын менен Сейдалин өздерінің шайырлық шеберлігін арғымақ пенен байтап тымсалында жарыстырып отырады. Хатте, бұл айтыстардың жуу-мақларында да жақындық бар екенлігі көрінеді, итінгі Әжинияздың қыз—Менеш беген айтысында Әжинияз «менің қызым екенімді қайдан билдің, дәлділеп бер» деген Менешті «қызым емесің деп ант ише аласың ба» деп сөзден ұстаған болса, Алтын менен Сейдалиннің айтысында Сейдалин «Құдай-ау ұсы адам таз болмасын!» деген Алтынды «әкең де, шешен де, күйеуің де, бала-шаған да таз» деп сөзден жеңеді.

Шайырлар ешеінде сыпайылық сақлап, бири-біріне бири айтпайтуғын, ашпы ауыр шынылықтарды да айтыс үстінде, жыйын алдында қарсы шайырды тоқтатыу үшін иркилместен айта береді,—деп жазады М. Әзиев бұндай ұтыс ұсылдарының себебі хақында. «Шәжеге Кемпірбайдың оны соқыр деп айтатуғын, Сараға Биржаннның күйеуін адамның пәси деп айтатуғын, Тәбияға Омарқұлдың «турмысқа шығайын деп отырған күйеуін таз» деп айтатуғын—барі де айтыс үстінде кешірілетуғын жайлар болады»⁶. Улыма, бұл айтыста Әжинияз беген Қыз—Менеш айтысында тырнақ тасы қаланған қарақалпақ—қазақтың дәлділесе дәзілі жарасқан, дәстүр-салты жақын бауырман дос халықтар екенлігін көрсетіу идеясы және де алға илгерилетіле түседі.

Бұныан шығатуғын жуу-мақ XIX ғасырдың орта ғасыры менен екінші ярымындағы әдебиетімізде қарақалпақ—қазақ шайырлары айтысының басым көпшілік орын-ды иелелеуі бұл тосыннан болған құбылыс емес. Бұл, бірінші тегекте, шайырлар айтысы қарақалпақ—қазақ халықтарына ортақ дәстүр болмағандығын көрсетес

⁶ Әзиев М. Айтыс өлеңдері. — В кн. Айтыс, 2-т., Алматы: Жазушы, 1963, 16-б.

екіншінен, XIX ғасырда қарақалпақ айтыстарының күшті рауажланғандығын көрсетеді. Себебі, қай кезде ұлыма халықлық сыпат иілемей тұрып, жоғары дәрежеде, рауажлануға ерсе алмайды. Ал қарақалпақ-қазақ шайырларының айтысы болса—бул шайырлар айтысының рулық сыпаттан ажыралып, ұлыма халықлық сыпат иілеген түрі. Үшіншінен, бул айтыс түрі XIX ғасырдың орталарына қарай қарақалпақ әдебиатының, соның ішінде, айтыстардың да жазба әдебиеттік сыпатының тереңдесе бастағандығын көрсетеді. Оның себебі—айтыстардың бул түрінде жазба әдебиеттік сыпатты аңлатыуға жәрдем беріп тұратуына тәжірибегедей өзгешелік бар:

1) Әдебиеттер байланысының заңлы жалғасы сыпатында келіп шығып, өзі өмір сүрген дәуірлердің практикалық түрде әдебиеттер байланысы хаттамасы атқарды.

2) Импровизацияның ең жоғарғы шыңына шықты. Ал айтыс шайырларының—«... халық жыршысы импровизатордың творчествосы әдебиеттің рауажланғандығын белгілей тұрып, фольклордан әдебиетке қарай «ажыралғандай» болады»¹.

Бұған қосымша, бул дәуір қарақалпақ халқының тұрмысында үлкен бурылыс дәуірі болып, бір кезеңде әлсіз, әлсіз тарихый, саясий, жәмийеттік өзгерістер жүз беріп атыр еді. Бұның ең бастысы Қарақалпақстанның Россияға қосылуы (1873-ж), болды. Ресей империясы халықтың социаль-экономикалық мәдениетін, рухый өміріне тәсір жасауының бір қатар ісін илажлар көре бастады. Бул илажлар белгилі дәрежеде халықтың көшпелі хәм ярым көшпелі тұрмыстан отырықшы тұрмысқа өтуін әдеуір тездетті. Жергиликли ири феодалдардың хәм руханийлардың экономикалық күшін әдеуір әлсіретті. Бул болса мәдениетінің қарақалпақ ауылларына кире басқан отырықшылық тұрмыс) айтыстың өнер сыпатында былайда кел қулаш жайып рауажлануына, жо-

ба айтыстардың пайда болуына үлкен мүмкіншілік туғызды. Нәтижеде айтыстардың мазмұнына жаңалық енді, гейпара айтыстарды өз дәуірінің басқару тартибин сынау, жәмийеттік-саясий мәселелерди көтеріу идеясы орын алды.

Айтыстарда былайынша классық мотивтің өткір-лесуі, жәмийеттік-саясий тұрмыс проблемасын сүретеуінің күшейуі сөзсіз оның жазба әдебиеттік сыпат иілеуіне де тәсірін тийгизер еді.

Соның менен бирге, бул дәуірдегі қарақалпақ әдебиеті, ең бастысы, биз өткен бөлімдерде айтып өткен Шығыс әдебиетіндегі жазба айтыс традицияларын терең өзлестіріп, оны творчестволық пенен алға рауажландырып атыр еді. Бұның айқын мысалы іргегінде Бердақ—Өтеш, Сарыбай—Гүлмурат сыяқлы шайырларымыздың өз-ара жазба-хат айтысына түскенлігі менен Сарыбай, Әбдікәдір, Садық ұсаған шайырларымыздың айтыстарды жекке өзлерінің оригиналь шығармасы сыпатында жазып дәреткендерін көрсетіп өтуімізге болады. Сондықтан да биз бул жазба айтыстарға да арнаулы түрде тоқтап өтеміз.

¹ Агба А. Б. Абхазская поэзия и устное народное творчество. Тбилиси, 1971, с. 155.

² Косбергенов Р. Қарақалпақ халқының мәдениеті дәуірінің мәдениеті хәм тұрмысы. Нөкис. Қарақалпақстан, 1970, 12—13-б.

III БАП.

АЙТЫСЛАРДЫҢ БУННАН БЫЛАЙДА РАҰАЖЛАНЫҰЫ. ЖАЗБА АЙТЫСЛАР.

1. Жазба-хат айтыстардың рауажланыу бағдарлары.
Жазба айтыстар да өз ишінде: жайдары—хат айтыстар, жумбақ-хат айтыстар болып бір нешшеге бөлінеді.

Жазба-хат айтыстар—жазба айтыстардың ең басты ирет пайда болған түрі. Себеби, бұл айтыстар шайырлардың айтыс дәстүрін булжытпай дауам етуін бойынша (яғни, шайыр менен шайырдың айтысы—соавторлық шығарма болуы жағынан) фольклорға бейім келсе, өзінің хат алысуы формасында іске асуы (жазып дөрегіліуі) бойынша әдебиетке жақын келеді. Бұны біз айырым жайдары—хат айтыстардың ауыз-еки импровизациялық айтыстар менен тең—хат дөрегіліу мысалынан да көріуімізге де болады. Мысал үшін, Бердақ пенен Өтештің айтысын алайық.

Айтысты бірінші ирет Бердақ шайыр баслады, яғни Бердақ өзінің заманласы хәм дайысы Өтеш шайырга оның рууын айтып «мүйтен деген руу базар аулаудан басқаны билмейді, дийханшылық ете алмайды» деген мәніде хәзіл-дәлкек айтыс—қосық жазып жібереді:

Дийханшылықты көрмеген,
Балықтап басқа жемеген.
Сал минш, таяу сермеген,
Жигитиң бар. Өтеш мүйтен.¹

¹ Бердақ. Таңдаулы шығармаларының толық жинағы. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1950, 154-б.

Көріп отырғанымыздай, айтыс-қосық айтарлықтай әмнәйетлі мәніге иіе емес. Айтыста мүйтен рууының кәсіп—кәрі қаққында азын-аулақ мағлұматтар келтірілсе де, оннан орысша жууға жасалынбаған, яғни шайырдың дийханшылық пенен шугылланбаушылықты мүйтен рууының мині деп санауы орынсыз.

Айтыстың усындай жеңіл мәні иіелеуіне қарап, біз бұл айтысты «Бердақ творчествосының дәлелі дөңірлерінде жазылған болуы керек» деген пікірдің басына барыуымыз да мүмкін. Бірақ қаққықатында солай ма?

Бұл сораудың жуабын біз Өтештің «Бердақ бақсыға жуабы»нан анық көреміз. Бұл жууаңқа қарағанда, Бердақ пенен Өтеш айтысы XIX ғасырдың екінші жартысында ақ келіп шыққанлығы көрінеді:

Өтеш еді Хожаназар, Қосназар,
Халқына болып еді бийазар,
Соған мегзес болып туып Ерназар,
Алар, да Айдосша еткен қолдаулы.¹

Бұл мысалдағы «Халқына болып еді бийазар» деп сыпатталған Ерназар Алақөз 1856-жылы июньда (1827-жылғы көтерілістің басшысы Айдосбийдің Хийуа халы тәрепіннен хийлекерлік пенен өлтірілгені сыяқты) көтеріліс барысында қиянетшілік пенен өлтіріледі.² Өтеш шайыр «Аларда Айдосша еткен қолдаулы» дегенде ұсыны, яғни ауызбіршіліктің жоқтығы себебі оны да жау оғына бердіңіз дегенді назарда тұтып отыр. Бұл, демек, айтыс 1855—56-жылдардағы Ерназар Алақөз басшылығындағы халық көтерілісінен кейін жазылды деген сөз. Бұл, демек, айтыс Бердақ пенен Өтештің әдеуір тәжірийбе топтаған гездерінде, 29—30 жасарында жазылды деген сөз.

Солай екен, Бердақтың Өтешке жазған айтыс хаты не үшін буншелан жеңіл мәні иілеген?

¹ Өтеш шайыр (Таңдамалы шығармалары). Нөкіс: Қарақалпақстан, 1976, 88-б. (Буннан былайғы мысалдар, усы баспасынан алынып, тек беті көрсетілген).

² Қарақалпақстан АССР тарихы. I-т. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1975, 230-б. (Буннан былайғы қарақалпақ тарихына байланысты берілген материалдар усы кітаптан пайдаланылған).

Биз бул сораўға жууап берместен алдын, Бердақтың Өтешке жазған айтыс—хатларына бір нәзер таллап алайық.

Бердақтың 1950-жылғы таңламалы шығармаларының толық жыйнағында оның Өтешке жазған дәслепки хатының еки түри келтирилген. Хәқыйқатында, бұл еки түр емес, дәслепки хат—айтыстың толық тексти болуы керек. Себеби, Өтештин «Бердақ бақсыга жуабы» усы еки түр айтыс—хаттың бағдары тийкарына берилгенин көремиз. Мысалы, Бердақтың айтыс—хатының («Мүйтен қосығының») биринши түринде мүдген руўының кәсип-кәри; балықшылық турмысындағы ебигершилиги, хәттеки, жеген нанының да уўшадырматан иленетутынлығы, сондай-ақ Өтештин жарлышыды, хәзил-дәлкек етилсе, Өтештин жуабының жарлымыз дейин Бердақтың ата—тегиниң гедей екенлиги, әкесі Гаргабий Бердақтың анасын қауыпның шолағына сәтти алғанлығы айтылынады. Ал, Өтештин жуабының даўамында болса Бердақтың еккинши түрдеги айтыс—хатының («Мүйтен» қосығының еккинши түриниң) характерине сай жууап қайтарылады, яғний булда Өтеш Бердақтың «Мүйтен руўының көпшилик жигитлері суўға кетип өлди» деп келтирилген фактлерине қары көпшилик қолдаўлылардың (айрықша дәмелдарларының) жекке мәпин ойлаўшылығының, алаўызлығының салдарынан Хийўа ханының сум пейлини қурбаны болып кеткенлигин көрсетеди. Бирақ буған қарал айтысты руўшылық характер ийеледи, Бердақта, Өтеш руўшылық көз-қараслар болған болуы керек деген бола ма?

Биз бул сораўларға төмендегидей себеплерге байланыслы «жоқ» деп жууап қайтарамыз:

1. Бул, бириншиден, Бердақ пенен Өтештин руўшылық көзқарасларының нәтийжеси емес, Хийўа ханы дәмелдарларының бир руўды еккинши руўға қарсы қойып, мийнеткешлер арасында алаўызлықты туғару сияқатының нәтийжеси. Айтыста, мине, усы объектге реалылық өз сәўлелениўин тапқан.

Бул хәққында А. Керимов «Бердақ пенен Өтештин айтысы Хийўа ханының руўды-руўға, халықты-халыққа

арсы қойыу сияқатынан келип шыққан» деп көрсетти. Оның бул пикирин Қ. Байниязовта,² тастыйықлайды. Ал белгилі тарийхшылар С. Камалов³ пенен Р. Қосбергенов⁴ Хийўа ханы өзиниң бул сияқаты арқалы халық арасында алаўызлықты келтирип шығаруыды нәзерде тутқан деп жуўмақ жасайды.

2. Хәр қандай жаңа қубылыс бирден жоқары дәрежеси менен көзге тасланбаған. Бердақтың бул айтыс—хаты айтыс жанрын жазба әдебиятта енгизиўдеги дәслепки талпыныслар ғана.

3. Үшиншиден, Бердақ пенен Өтеш хәзиллессе, хәзил жарасқан, бири-бирине түйе басты етип ойнаўға болатуғын тең қатар жора адамлар болуы менен қатар, дайылы-жийенди де болған, яғний Бердақтың анасы Қарқара Өтештин руўы—мүйтеиниң қызы. Қарақалық дәстүринде болса дайы журтының адамлары менен хәзил дәлкек айтып, басқызасыў әдет болған. Бердақ мине, усы дәстүр тийкарында айтысты баслаған. Сондықанда оның баслама хаты жеңил-желпи юморға қурылып кеткен.

4. Төртиншиден, айтыс текстлериндеги «қолдаўлы» «мүйтен» руўлары уаўымз мәнисиде емес, сол руўтардан шыққан бир адам (анығырағы Бердақ, Өтеш) мәнисиде айтылады. Буны Бердақтың «Өтеш мүйтен», Өтештин «Бердақ қолдаўлы» деп анықалық киргизип, көплик арқалы бирликти түсиндирип турғандығынан да көремиз.

5. Бесиншиден, шайырлар усылайынша «руў тартысы» фоннда да дәстүр шынлығын сүўретлеп берилди нәзерде тутқан. Оның себеби-шайырлар «мүйтен», «қолдаўлы» деп қаншелан қайталағаны менен, айтыс фиғалында бир-бириниң руўларына деген жек көрүүшлик сезим менен қалып қоймаған. Өтеш «Хаслымыз бир

¹ Керимов А.—Өтеш өмири ҳәм творчествосы ҳақында мағлұматлар—В. сб. Өтеш шайыр. Таңламалы шығармалары, 10-б.

² Байниязов Қ. Қосықтың куши. Нөкис: Қарақалпақстан, 1977 136-б.

³ Камалов С. Қарақалпақ а XVIII—XIX ығғал. Ташкент: ФАН, 1968 с. 129.

⁴ Қосбергенов Р. Қарақалпақстаның Россияға қосылыўы Нөкис, Қарақалпақстан, 1972, 220-б.

Қонырат — бір болар тамыс» десе, Бердақ бұл тәр-
ли сөзге тәубе сөзі үшінші айтыс — қосығында:

Талап сөз бір-біріне жарасып,
Бәрге илеп барымына барысып,
Мүгеңір адамға бәрхә қарасып,
Ис еткен Мүйтеңнің жияғы барды.

деп мүйтен руының мийне-кешлеріне үлкен сүйсіне-
шілік сезім менен кірады.

Айтыстың руының сыпат шелемегенін Өтептің
Бердаққа жазған жууабы да дәлілдеп тұрады. Бұны
біз жууап текетіне толық сер салу арқалы ғана би-
леміз:

Жууап өзінің ортаға қойған проблемасы, сюжеттік
мазмұны бойынша анау-мынау поэма, дастаннан кем
емес. Поэма болғанда да тиккелей халық тарихын
сөз ететұғын поэма. Себеби, шығармадағы сөз етиде-
тұғын уақыттар XIX ғасырдағы қарақалпақ тарихының
бүтін бір көрінісі. Ондағы мінездемесі берілген қа-
хармандар болса XIX ғасырдағы қарақалпақ халқының
турмысында белгілі із қалдырған үлкен тарихый ба-
ғураалар. Шайыр өз жууабында ұсыларға хронология-
лық тәртіпте бірме-бір тоқтап өтеді.

Шығарманың сюжеттік линиясының бұл рауақла-
ның логикасы болса оның көлемін эпикалық шығарма
екендігінен дерек береді.

Шайыр жууап басланыудан ақ «Түбиміз Қонырат
туысқан адам» деп сөйлеп, өзі тұтқан позицияны про-
грессив бағдарда екенлігін білдіріп, Бердақтың өмір-
шешесінің өмірінің кемтарлықта өткенлігінің ми-
салында, жоқшылық, социалдық теңсізлік — бұл ба-
зир айыбымыз емес, заманның зиялы бийлердің әйбәт-
деген идеяны алға сүреді:

Бір болып қалыңды сорап Турымыз,
Өспірес, соған кетті зұнымыз,
Ақырастанда қалып алды буымыз,
Малы көпке байлап бердің қолдаулы.

1 Өтеп шайыр. Таңдамалы шығармалары.

2 Бердақ. Таңдаулы шығармаларының толық жинағы.
Некіс;
Қарақалпақстан, 1950, 158-б.

Шайыр социалдық теңсізлікке құрылған дәуір қар-
тынасын ұсылайынша сүзеттей отырып, бұны тийікар-
ты себеблеріне веде, екенлігін излестіріу мақсетінде
қолдаулы менен мүйтен руының мысалында халықтың
уш дәуірге дейінгі басып өткен жолын көз алдына
келтіріу үшін лирикалық шегінне жасайды. Шегінне
қарақалпақ халқының Хожаназар, Қосназар сыяқлы ер
жүрек батырларын еске түсіріу менен басланады. Реа-
лист шайыр бунда батырлардың ерлік иелерін мақта-
ның тұтыу менен қатар, олардың рулық ынтыранқы-
лықтың, феодаллық урыстардың құрбаны болып өлі-
п кеткенлігіне қатты жаны ашыды:

Халыққа бір күні хабары келді,
Қандай қорғаушы еді Қосназар едді,
Ақыры түріменде әрманда өлді,
Сағаш күні хаслы натый, қолдаулы.

Бұл қатарлар арқалы Өтеп шайыр рулық ынтра-
қтың ақыбеті, феодалдық урыстар иелерге алып
келгенлігін көрсетіп, халықты бірлікке шақырмақшы
болады. Шайыр бұл бірлік идеясын әниұайы ғана ай-
тып қоймастан, халық бірлігі үшін түрескен Қарасат-
бан сыяқлы халық ұлларының ерлік иелерін жаңлы
мысаллар менен көрсетіп береді:

Билесен бе сүйегінді ким тапқан,
Намыс ұшын мүйтен еді ат шапқан,
Қан ұшын түркіменге қылышын тартқан,
Қара Сатбан-мүйтен, билесен қолдаулы.

Өтептің жууабындағы бұл пикирлерді тарихый
деректер тастынықлап тұрады, яғни бұл деректерде
1783-1786-жылғы Жаңа дәрәя, Қууандарья қарақал-
пақтарының өз төресізлігі үшін ы халық азатлық кү-
реслеріне Хиньа ханлығына қараслы жерлерде жасау-
шы қарақалпақтардың да жәрдемге барғандығы айты-
лады.

3 Өтеп шайыр (Таңдамалы шығармалары), 84-б.
4 Сонда, 88б.

5 Төрес А. Жазба деректер хам тарихый шынылық —
Жури, Әмударья, 1982, №1 105-б.

Шығарма сюжетинин буннан кейинги бағдары қарақалпақ халқының Хийуа ханлығының қол астына келісінен кейінгі жамияттық-саясий, тарихый жағдайларға байланысты рәуажланады. Бұл дәуірдегі қиялдар мысалында да шайыр рулық пытыраныстықтың ақыбеттерін көрсетіп береді. «Хийуа ханы бізге жемтік етіп беріп атыр. Бұған жол қоймауымыз керек. Елге ауыз біршілік керек» деген идеяны алға сүреді сондықтан да шайыр:

Бердең мора, қорықымды арқаға,
Жең ұақыт болмасын кеңілде ала!¹

Шайырдың көрсетуінше, жекке мәнінің үстемдігі үшін түрескен Айдостың алданып, екі инисі Мырза менен Бегісті өлтіріуі де, баллары Ырза менен Тарини трагедиялық өлімі де, Қарақум ийшаның жапсыздық хәрекетінің нәтижесінде алма жеген ақсабидің ауыз біршілігінің қашыуы да, нәтижесінде елдің Ерпазар ала көздей батыр ұлдарының өлімі де осы феодалдық-руханиялық психологияның нәтижесі. Хийуа ханының осы рулық пытыраныстықтан пайдаланыуының нәтижесі:

Байлап беріп Мырзаның пенен Бегісті,
Хийуа ханға олажа болдың, қолдаулы,
Айдосың патшаның тәліміне еріп,
Тұлғула сөзіне кеңіліп беріп,
Кеңілі суыпты патшаны көріп,
Айым билмес қасым натық, қолдаулы.²

ямаса:

Бұл тұлғула шайтанлықтың нышаны,
Алма беріп Қарақумның ийшаны,
Ерпазар дос тұтып ойламай аны,
Шерінді тұңғыш күрт еттің қолдаулы.³

Өтештің бұл айтып отырғаны тарихый шынайы. Расында да, қарақалпақтардың Хорезмге көшіп кеткеннен кейінгі тағдири Хийуа ханлығына байланысты.

¹ Өтеш шайыр (Таңдамалы шығармалары), 90-б.

² Сонда, 87-б.

³ Сонда, 88-б.

қалып қалған еді. Себебі, басқарушы өзін-өзіне қарақалпақ руханиларға) бергені менен, алым-салықтың барлығын Хийуа уәкілдері алып отырды.

Екінші салықтар мийнеткеш халықтың наразылығын келтіріп шығарып: Хийуа уәкілдерін көрсетіп берген. Усындай Хийуа әскерлеріне қарсы түрес жүргізіуші ханды сескендірген батырлар Бегіс пенен Мырза болған екен. Хийуа хөмелдарлары олар барлық қарақалпақтарға қол тигізе алмапты. Хәтте, алым-салықты да жыйнап алу мүмкіншілігінен айрылып қалады. Екі инисінен қорыққанлықтан Хийуа ханы Айдосқа да хеш иләж ете алмайды.

Хан сондықтан да басқана иләж қолданып, Айдосты алдап қолға түсірмекші болады. Бұның себебі, бұнан бұрын Айдос Хийуа ханлығына барып, қарақалпақтарды өз алдына маған ханлық етіп бер деп жүретуғын еді...

Міне, усындай көтерілістер уақытында ол Айдосты өзіне шақыртып, көтерілісті бастырту мақсетінде «ақ, тах севики, тек екі иниді өлтіріп берсең болдың» дейді. Ханның алдауына ерген Айдос бұл ақмақшыққа да барады. Бірақ хан оны сыйлау орнына өлтірмекші болады. Айдос иретін тауып қашып шықса да, азды-көпті әскерлері менен Хийуа ханлығының сансыз әскерлеріне төтелкі бере алмай өзі қолға түседі. Көп кешікпей басы да алынады.⁴

Өтештің «Хан емес пе ең екі инисі тұрғанда» деп отырғанының мәнісі де усында:

«Не бәде бар қалың биліп тұрғанда,
Патша емес пе инисі аман тұрғанда,
Өлтірдім деп Хийуа ханға барғанда,
Қалай баға алып қайттың қолдаулы?»⁵

Енді және бір жерінде:

«Шайыр болсаң сеп сөйлем жазғанды,
Билден бұрын неше шайыр болғанды,
Қағаз бөген сөзің хатқа салғанды,
Айтар сөзің сыңға салған емес пе?»⁶

⁴ Қарақалпақстан АССР тарихы, 1-т., Некис: Қарақалпақстан, 1975, 214-219-б.

⁵ Өтеш шайыр. Таңдамалы шығармалары, 88-б.

⁶ Сонда, 90-б.

ден шайыршылық пенен азаматтықты теңдей алып барууды талап етеді.

Өзіннің ортаға қойған, шешкен проблемасы бойынша айтыс қазақ әдебиетіндегі Жамбыл менен Құлмәмбет айтысына бір қанша жақын келеді, бұнда да Жамбыл (Өтеш сияқты) айтысты үстем классарды әшкаралаудың бірден-бір құралы сыпатында пайдаланады. Сондықтан да ол Албанның Құлмәмбет мәңгілік байларын қамал үшін, даңқ үшін ағайынның мұтуысқанын да өлтіріуге таяр деп жууап береді:

Халықтың етіп көтгі ме Махсұт аға,
Ағайын менен ұрысып дауды өлген.¹

Жоқарыда көріп өткеніміздей, үстем топарлардың ұсылайынша әшкаралау Өтештің жууабына тән қасиет.

Сыртан қарағанда, бұл айтыста Өтеш мүйтең руының атынан сөйлеп, қолдаулы руын сынап-мәңгі атырғандай болады. Ал негізінде Өтеш айтыстағы ру атынан сөйлеуінің бұл дәстүрді ұсылайынша қатаң сынға алып, оны дәуір шындығын сүзетіндей бір ұсылы сыпатында қолланады. Анығырақ айтқанда жууапта сынға алынуының Айдоһ қолдаулы руымен болғаны үшін арнаулы әшкараланың атырған жоқ, ол халыққа пәленге хызметі бойынша тәрелі тасын салынып атыр. Оның себебі, Айдоһтың халықтың көңіл-расқа жат мінез-құлықта болғандығы. Сондықтан да Өтеш барды бардай етіп көрсетеді. Бұны Өтештің қолдаулы руынан шыққан Бегіс, Мыржік, Қожалықар, Қосназар, Ерниазар алақоз сияқты батырлардың мүйтең руының батыры Қара Сатбан менен тең қатар қойып, ұлығлап көрсетуі де дәлелімен туралы.

Жазба хат айтыстардағы шайырлардың бір-бірінің «минін» көрсетуінің заман шындығын беріп-беріп бір ұсылы сыпатында қолданылуы бұл сыпат Бардан пенен Өтештің айтысының изі менен келіп шыққандығын білдіреді. Бұл айтыста да шайырлар бір-бірінің сыпат-ласынады. Бұл айтыста да шайырлар бір-бірінің сыпат-ласынады. Бұл айтыста да шайырлар бір-бірінің сыпат-ласынады.

¹ Айтыс. 2-т. Алматы: Жазбаушы, 1965. 17-б.

сынап-миненді өзін дәуір шындығы-социалдық теңсіздікті көрсетуінің бір ұсылы сыпатында пайдаланады:

Пәленге ұайрандап доңыздың изі,
Халыққа мәлім падалының мінезі,
Ұайран салып қауымында жүргенін,
Гүлмурат көріпті әкеңнің көзі.²

Айтыстың толық мазмұнына қарағанда, Гүлмурат турмыстың барлық ауырмалықтарын бастан кешірген. Әкесін қауын қорып отырған жерінде шошқа жарып өлтіріп, жасайынша жетім қалады. Бұл қаққынша Сарыбай:

Әкеңнің өлгенін қағазға жазған,
Шешендікте жүріп откен Сарыбай.³

деп келтіреді.

Сарыбай Гүлмураттың өміріндегі ұсы ашы шындықты айтыу арқалы Гүлмуратты емес, Гүлмураттың әкесі сияқты бір нешше он мыңлаған жарлы мүйтең-кеш массаны ашық, жалғашлыққа дуушакер етіп, телсіздік дәртінсіз етіп «жарып өлтіріп» атырған «дәуір доңыздары» — үстем топарларды әшкаралауды бас мақсат еткен.

Бұл идея Гүлмураттың Сарыбайға жазған жууабында және де айқынласа түседі. Жууапта Гүлмурат та Сарыбай сияқты оның жарлышылығын сынап-минен атырғандай болып, Сарыбай көрсетуіне умтылған социалдық теңсіздіктерді өзінше жаңы мысалдар менен дәлелдеуге тырысады. Гүлмураттың пикирінен бұл турмыстың таптанатутын жері жоқ, жарлылық үстем класстар өмір сүріп тұрған дәуірде хаммеге теңсіздік:

Айып айтып хат жазыпсаң, Сарыбай,
Мен несіне дейін опық атырмай.⁴
Бұл жарлышылық, хатте, Сарыбайдың өз басынан да

² Халық шайырлары. Нөміс. Қарақалпақстан, 1962. 19-б.
³ Сонда, 21-б.
⁴ Сонда, 36-б.

аулақ емес. Гүлмураттың әке-шешесі сияқты оны әке-шешесі де «айқын бозға егін ексе иітпеген», дүниеде бір жақтылық көрмеген» адамлар.

Жаман топы дилосине жетпеген,
Сарыбай жартымаң әкең бар еді.

Иітлер тартып көйлегінің етегін,
Айран сорап жүрер еді шешеніз.
Қыстың күні жердің жүзі қар еді,
Еңгі адам сыймастай өзі тыр еді,
Үстіне иымылған және тұтыусыз,
Әкеңіздің жаман қосы бар еді.¹

Гүлмурат бұл турмыс уақыяларынан: «мыне, ұсылай жарлы адамлардың семьясында дүниәге келген Сарыбайдың өз ауқалы оннан бес-бетер аяшылы» деген мазмун келтіріп шығарады. Жууапта келтіріліпінше, Сарыбай тоғыз жасына келгенде бұл жаман қосы да жытылып, ата-анасы әбден жарлыланып қалды. Оның үстіне, елдегі ашаршылық оларды, жаман жаман баталы. Әкесі-шешесі құл болып қисі есептегізсе де, бала-шаға асырай алмайды. Ақыры тоғыз жасар Сарыбайдың өзі «қысы-жазы екі батпан тараға» Ерназар байдың ылақ-қозыларын бағуға мәжбүр болады. Оның бұл талабы да келіспейді. Дүзде мәжбүр жүргенде, бір ылағын қасқыр жең кеткені үшін Ерназар бай оннан құнын өндіріп алады. Бұл уақыттары ата-анасы да қартайып, физикалық мийнет пәзгері жарамсыз болып қалады. Енді олар күн көріс таман үшін жалғыз қызын—Сарыбайдың қыз апасын Қазалы жақтан келген биреуге үш батпан тарыға сатып жіберіуден басқа пәзж іселей алмайды:

Мен айтайын шешкен жәбір жаманды,
Өлеп менен шешен өлмесін ойлап,
Шар базарға салды жалғыз апанды.²

Бирақ бұл үш батпан тары да олардың күн көрісін жақсартпай алмайды. Ашылықтан әкесі, кейіннен «мәжбүр» теріп жүргенде шешесі қайтыс болады. Солай етіп, социаллық теңсізліктің себебинен бір семья тоқ-тоқ

¹ Сонда, 37-б.

² Сонда, 38-б.

кетеді. Жекке басы қалған Сарыбайдың әке-шешесін арыу кешілеп көміуге де, «Қазалыда жылай-жылай екі көзі көр» болып жүрген қыз апасына жақсылық етіуге де шамасы келмейді, ұсылайынша жарлылық турмысқа өмір бопы шатылып қалады.

Көріп отырғанымыздай, Гүлмурат айтқан жарлылық турмыс Сарыбай сүзетлеген турмыстан үш те қаржыдайды, қайтама Сарыбайдың жарлышылығы Гүлмураттың жарлышылығынан да озып түседі. Шайырлар ұсы жарлышылық турмысты «жарыстыру» арқалы, яғни бір-бірін «сең менен де жаралсаң» деп сынап—минсөу арқалы дәуір хакыйқатлығын, сол дәуірге тән социаллық езіншілікті, класслар арасындағы айырмашылықты, үстем топтардың мийрименділігін, сол дәуірдегі мийнеттің бақасызлығын, қантқалар теңсізлігін көрсетіудің өз алдыларына бас ұзыпна етіп қойған хам бұл уазыйнадарын инабатлы атқарған да. Сонлықтан да Гүлмурат өз жууабының етінде Сарыбайға «бұл мәселені толық шешіп, енді бұл шынлықты ашық-айдын айта бермейік, сүзетлеудің блқана формаларын табайық» деген мәшде бір қана ескертіулер жасайды:

Бір ирет ескертіу бердім өзінде,
Екінші ирет сөз ғып жүрме, жаманым.

Дүзде жүріп сандалама, жаманым,
Шайыр болсаң, иіліп айтсаң өзіме.³

Гүлмураттың Сарыбайға айтып отырған бұл гәптері де реалы шынлықтан келіп шыққан ой жуумағы еді. Себебі, эксплуатация өзіннің ең биік шыншын шығып турған дәуірде бұл проблемаларды ашық-айдын айта беріуге де болмайтұғын еді. Сонлықтан да шайырлар дәуір шыншыншын, үстем класслардың езіншілік хәрекеттерін ашқаралап көрсетіудің—жана формаларын иалестіруге мәжбүр болды. Бұл жаңа формалар кейінгірек Сарыбайдың өз творчествосы менен қатар, Қулимет, Мәмбетғияз, Әбдіқадір, Сыдық, Аппберген, Сейфуллагит сияқты шайырларымыз тәрәпинен табылып та барылады. Олар жазба—хат айтыстарды фор-

³ Сонда, 39-б.

малық жақтап байытып, мазмун жағынан және де тереңдетіп түсті. Нәтижесінде жазба — хат айтыстары тарихында жаңа творчестволық традициялар болып басталды. Усындай жаңа форма, жаңа традициялардың биік сыпатында әдебиетімізде жумбақ хат айтысы келіп шықты.

Жумбақ-хат айтысы, сырттан қарағанда, жаңа әйгірілген түрі емесдей де сезіледі. Себебі, жумбақтың формасы шайырлар айтысынан бұрынғы жууап айтыстарынан бастала-ақ ушырасып, соның бір түрі болған қысқартылған айтысында өз алдына дара жанр сыпатында қалыптасып бастаған еді. Бірақ ол елеулі дәрежеде жанр ерекшелігіне иеленбеген еді. Себебі, жумбақ айтысы шайырдың импровизациялық таланты, турмыс тәжірибесі жеткіліксіз еді. Жумбақ айтыстары көбінесе шайырдың сауаты, білім дәрежесінен гөрезі болды. Ал көп ойланғанда, көп толғанып тек жазып дөретушілердің мүмкіндігінен келіп шығар еді. Сонымен бірге жумбақ айтыстарының хат айтыс жанр сыпатында қалыптасуы тек жазба әдебиеттің жемісі деп қараймыз, яғни шайырлардың XIX ғасырдың ақыры мен XX ғасырдың басындағы жумбақ айтыстары тарихында іс-тәжірибеге жаңалығы бұрыннан бар форманы жазба әдебиетке әкелуінде болды.

Дәлел жумбақ айтыстары шайырлар бір-біріне хат жазысып, жеңіске ерсе алмағанда, отырып айтыстарында жумбақ рұхсат беріп жууабын претонд қалданылғанындай, ұтыс шартын белгілеу мақсатында берілді, яғни бұндай жайдары жазба — хат айтысында кимин жемілі, кимин жеңілгенін берген жумбақты қалайында шешкенін менен белгіледі.

Бұнан тысқары, жайтары хат айтыстарда жумбақтар бір-бірінің дұныс танымын, білім дәрежесін белгілеп барып мақсетінде де беріліп барылды.

Усындай мақсеттер менен жазба — хат айтысы ерекше жумбақтың форма бара-бара толыға түсіп, түрлері бір түрлі келтіріп шығарды. Енді айтыс жумбақтың эпизодлық характер иеленмей, өзінің тұтаслығы мен өзгешеленіп тұрады, яғни жазба хат айтысының басталуы да жумбақ, аяқталуы да жумбақ болатыны болды.

«Бұл айтыс екі түрлі болады, — деп жазды

КСРО Илимдер Академиясының академигі С. Мұқанов жумбақ айтыстарының үш өзгешелігіне байланысты: «Бір-екі шайыр жумбақсыз жайдары айтысып отырады да, ара-түре жумбақ пенен сорау беріп, жумбақ пенен шешеді, екінші — айтысты жумбақ пенен аяқтай, жумбақ пенен шешеді».¹

Қарақалпақ әдебиетінде С. Мұқанов көрсеткен бұл жумбақ — хат айтысының екі түрі де бар. Мысалы, Құлымбет пенен Әбіубәкір айтысында Құлымбет Әбіубәкірге хат жазғанда, ең дәлел жумбақ айтысуы иілегеніне көзлемеген. Бұл айтыстың жумбақтың форма иілегеніне Әбіубәкірдің оған қайтарған жууабындағы жумбақтың сораулар себебі болған. Ал, Мәмбетнияз шайырдың Төребай болысқа жазған хаты менен Сейфуллабиттің Қазы — Мәулік пенен алысқан хаттары тұтасы менен жумбақ хатында жазылып отырған. Солайда қарақалпақ әдебиетінде жумбақ — хат айтысының бастамасы Құлымбет пенен Әбіубәкірдің айтысынан басталады.

Бұл айтыс Н. Дәуқараевтың көрсетуіне қарағанда, XIX ғасырдың 90-жылдарының басында дөреген.² Айтыстың бірінші рет 1905-жылы жорықтанғанлығын есепқа алсақ, бұл хат айтысқа бір қанша дурыс келетінін білдіреді. Деген менен, шайырдың өзі хат айтысқа жазба дөреген жүде сүйрек. Бұларда да анық бір несіміз иілегені барлы-жоқты. Мысалы, Қ. Айымбетовтың «1852-жылы туылы», 1912-жылы қайтыс болған»³ деп көрсетуі қаш қандай деректерге сүйенілмей айтылған болса, қазақша «Айтыс» кітабының 2-томындағы Құлымбеттің шығармалары «совет дәуіріндегі кітап болып шықты»⁴ деген пікір хат айтысқа сәйкес келмейді. Себебі, Құлымбет шығармалары елі кітап болып шыққан емес. Шығармаларынан қазірге дейін белгілісі Әбіубәкір менен айтысы ғана. Әдебиетші Ә. Тәжімуратов Құлымбеттің Тыным деген хаял шайыр менен де айтысы болғандығын айтады. Бірақ оның

¹ Мұқанов С. Айтыстар туралы. — В кн. Айтыс. 1-том. Алматы: Жазушы, 1964, 13-б.

² Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Алматы: Қарақалпақстан, 1979, 75-б.

³ Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. Нөміс: Қарақалпақстан, 1977, 128-б.

⁴ Айтыс. 2-т., Алматы: Жазушы, 1965, 654-б.

«Құлымбет шайыр XVIII ғасырдан ақыры XIX ғасырға дейінгі басыларында өткен» деген пікірінде де «ХХ ғасырдың басыларында өткен» деп айтыуға болар еді. Себебі:

1. Құлымбеттің Әбиұбақир менен айтысындағы жазбалық жазба форма XVIII ғасырдағы емес, XIX ғасырдың ақыры менен XX ғасырдың басындағы қарақалпақ әдебиетінде де бола бастады. XVIII ғасыр әдебиетінде дәттегі, ауыз-екі түрдегі шайырлар айтысы мәлім емес еді.

2. Құлымбет пенен Әбиұбақир айтысында сөз емілетінін «Табын жол», «Изім жол» деген атамалар XIX ғасырдағы Хорезм менен Орынбор арасындағы жол кешілерді көрсетіп тұрады.

3. Н. Жапақов Ә. Тәжимұратовтың «Құлымбет пенен айтысы» деп отырған Тынымның XX ғасырдың басында жасағанлығын көрсетеді.

4. Н. Дәуқараев, Қ. Айымбетовтар XIX ғасырдың ақыры менен XX ғасырдың басында жасағанлығын көрсетеді.

5. Оның хат жазып айтысқан қазақ шайыры Әбиұбақир Кердері хазіргі Ақтөбе облысында 1858-жылы туылып, 1912-жылы қайтыс болған. Революциядан бұрын (1902, 1905-жылдары) екі кітабын басындап шығарған.¹

6. Құлымбет пенен Әбиұбақир айтысында:

Алпысқа жасым келді жана жетіп,
Құлымбет, ұя алла, ғалым ағаң шығар!

«...деген қатарлар бар. Соның менен бірге бұнда Құлымбеттің дәсленкі жазған хатына бес жылда жүзге келгенінгі айтылады»²

7. Айтыс бірінші ирет 1905-жылы жарық көрсетілген. Бұларға қарап мынадай жуымақ жасауымыз мүмкін:

¹ Тәжимұратов Ә. Қарақалпақ халық қосықтары жинағында. — В. ил. Қарақалпақ халық қосықтары. Нөкис: Қарақалпақстан, 1965. 3-б.

² Айтыс. 2-т. Алматы: Жазылушы, 1965. 653-б. (Бұнда бірнеше мысалдар ұсы беріледі).

³ Сонда, 449-б.

⁴ Сонда, 447-б.

Құлымбет XIX ғасырдың бірінші жартысының 40 жылдарында басында тууылған адам. Оның Әбиұбақирге жазған бірінші хаты шама менен 1900-жылдары жазылған. Демек, айтыс XIX ғасырдың ақыры менен XX ғасырдың басында болып өтті деген сөз. Солай екен Қ. Айымбетовтың Құлымбетті 1852-жылы туылды деген пікірінен гөрі, Н. Дәуқараевтың «Құлымбеттің 1-хаты XIX ғасырдың 90-жылдарының басында жазылған» деген пікірі дәқиқаттыққа бір қапша жақын келеді. Себебі, Құлымбет 1852-жылы туылды десек, ол айтыс жерияланған уақытта 33 жасқа ғана шығады. Ал айтыста болса бірінші хатында бес жылдан кейін жуып алғанда «алпысқа жасым келді жана жетіп» деген пікірді айтады. Демек, Құлымбет бірінші хатты 55 жасында жазады. Демек, Құлымбет айтыс жерияланған уақытта, шама менен, 60—65 жерге шығады. Бұл, демек, Құлымбет XIX ғасырдың 40-жылдарының басында туылды деген сөз.

Айтыстағы Құлымбеттің өзі келтірген мағлұматтарға қарағанда, ол өз дәуірінің сауатлы адамдарының бірі болған. Айтыс жанры үрдіс тутыу менен бірге, халық ауыз-екі творчествосын жыйнау менен де шуылданған:

Жыйнаған сөзім толады,
Пар өгіз жеккен арбаға.¹

Мындай сауаттылыққа иіе болғанлықтан да ол «Теругы бек пенен барабар» қазақ халқының айтыста шығарған белгилі шайыры Әбиұбақир Кердері менен айтысуға бел байлайды. Құлымбеттің айтыс алдынан Әбиұбақирге қойып отырған талаптары да оның сауаттылығынан дерек береді:

Ойлапты, інім, сұлуы жаз,
Бизде біраз езіттың.
Сөз билетутын дана бар.

¹ Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры, Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. 129-б.

² Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы, Нөкис: Қарақалпақстан, 1979. 173-б.

Айтыс, 2-т., 445-б.

Иншалла, өзимде де
Ион билетуган шама бар.¹

Бұл талап бұған дейін бір неше китаптары шығып, бір неше айтыстарда даңқ шығарған Әбіубәкірдің «менен менен айтысқандай ким екен?» деп таң қалдырған болуы керек. Ол Құлымбеттің «Қандай түрлі сана бар?» деп жазып жиберген сорауына бірден жууап бермей, айтысушы оппонентінің билімі дәрже-сінің қандай екендігін сынап көріу мақсетінде сорауға сорау менен жууап беріп, Құлымбетке ел-халық тағдіріне байланысты, оның қелин шығыу тарихын, географиялық орталығын, басқа халықтар менен болған социаль-экономикалық, мәдени байланыстарын сөз ететұғын ири социаль-турмыстық, тарихый-географиялық сораулар беріп көреді:

Сорайман қарақалпақ ким баласы?
Қаипа жұрт Хорезмнің айналасы?
Анастан арғы атамыз берман қарай,
Қайсы урық болады еңен ел атасы?
Аржағың аўтан, таңик, сарт, түркіпен,
Нәсиди қай орыннан, ким атасы?
Жеті ықылм дәрйи бар, шөхәрлер бар,
Төрт бөлім қайсы болар жер парасы?
Ғаррылардың ұсы нақыл аўзында бар,
Қазақтың қайсы болады алты алашы?²

Әбіубәкірдің бұл сорауларды бергендегі мақсет тек ұсыларды биліу емес. Ол бұл арқалы қарақалпақ-қазақ халықтарының әйіемнен қиятырған дослық, қарым-қатнастарын пропагандалағысы келеді:

Көп сәлем, Құлымбетке қарақалпақ,
Әуелден туысқанбыз салты ортақ.³

Құлымбет те бұл сорауларға жууап бергенде, ұсы дослық принципіне садық турып жууап береді. Сонылықтан да өз бұл халықтардың тарихый тағдірлерін бақалауға женил нәрсе деп билмей, жууап бергенде көп оқыл, көп ізленіп, көп китаптарды ақтарып, сая

¹ Сонда, 446-б.
² Айтыс, 2-т. 447-б.
³ Сонда, 446-б.

халықтардың пикирлерін тыңлау менен бірге, халық аўзындағы аңыз-әңгімелерге де, үлкен әҳмиет береді:

Қазақ менен қарақалпақтың атасы бір,
Сорайман сөздері ұсы шабыздың.
Атамыз Анас ұшын дуға айтамен,
Соңынан бес ғауыт намазының.
Алты алаш, түркімен, қалшақ, қалаң, өкбек,
Алтау деп қарма, естен айттым көр деп,
Атасы алты алаштың түркімен жұрты,
Шырағым, қабыл аласаң жұны сөз деп,
Атасы ғауырлардың қабыл дедім,
Билікті китаптардан таптым ізлеп.

Мысал:

Жеті мадам жердің жүзі, жеті бөлім,
Айтайын билігімді бұл есаптың.
Төрт бөлім, үшеуі—суу, бири—құрғақ,
Қара жер, суу астында тұрған зырғақ,
Бир ықлым Мекке менен Мәдинадур,
Моала емес, салхлардан билім тыңлап.⁴

Айтыс, мине ұсынына баслап жумбақты форма алады, яғни бұл айтыстағы Әбіубәкір берген сораулардың халықтар тарихына байланысты аңыздарды нәзерде тутып беріліуі, оны Құлымбеттің де аңыз тийкарында шешіп беріуі, бірақ Әбіубәкірдің нәзерде тұтқан аңызы Құлымбеттің шешкеніндей емес, басқа болып шығыуы, бұл айтыстың жумбақ тийкарындағы айтыс екендігін көрсетеді. Мысалы, Әбіубәкір өзі берген сораулардың Құлымбет тәрепіннен дұрыс шешілетініне байланысты, оны өзі шешіп беріуіге дәйекет етіп былай дейді:

Сорайым Хорезмді қанша ел деп,
Айтыпсаң айналасын айлық жол деп,
Сорасам ел шамасын, жол етесен,
Айтайын бұл сөзиді нешиң оң деп,
Атасы алты алаштың Анас делсең,
Атасы баршесінің түркімен дедің,
Үлкені өзбек екен, негің қолбең.⁵

Демек, бұған қарағанда, Әбіубәкірдің жумбақтап

⁴ Айтыс, 2-т. 448—449-б.
⁵ Айтыс, 2-т. 450-б.

Берген аңыз басқа аңыз болып шығып отыр. Ол сондықтан да Құлымбеттің «Атасы алты алаштың Анас деген» деген пикиріне қосылғысы келмейді.

Шоқан Уәлихановтың «Киргизское родословие» деген мұшкетінде келтірілген қазақтың алты алаш ата-пұрысының себебі хақындағы аңызға қарағанда, шындығында да Әбіубәкір пәзерде тұтқан аңыз басқа болса керек. Аңызда Абдулла Азисьхан атлы патша алапес ауырыуы менен ауырып, Алаша атанған ұлын ескі дәстүр бойынша, және қасындағыларға жұқтырмас үшін шөл — жәзірларға айдатып жиберген. Усы гезде қол астындағылардың гейбіреулері патшаның ашқа қамаған аулымлығына шыдай алмай, Сыр өзенінің солтүстік жағына, Барсуқ құм менен Қарақұмға қарай қашып шығып, қазақлық еркін өмір сүре баслайды. Тез арада сахра қарақшыларының саны үш жүзге жетеді. Соланда, жылдар өтуі менен қарақшылар қоныстары менен болған қақтығыста жеңіле бергенліктен, наразылық тууып, келісімнен гөре кейіс көбейеді. Ашлық бар жағынан...

Усындай тығыз-тығыз ауыр гезде Алаш атты, бұрын белгісіз, бір даға шал келіп, сөз сөйлегенде, бәрі де бір ауыздан оны иірі тұтады. Сол шалдың айтыуы бойынша патшаның қуғында жүрген баласы Алаш хан сайланады. Бірақ Абдулла бұларға бұрынғыша қазақ деп қарайтуғын еді. Даға шал Алаштың кеңесі менен аш хам ауырыу халықтың ғана басында қалған Абдулла үш жүз әскер менен келген Алашаның ғарезсізлігін ауызша түге, жазбаша мойындайды. Сөйтіп, Алаш ел, Алаша хан болады. Усы себепті, ел бийлеуші қазақ сұлтандары өзлерін алаш азаматымыз деп есептеген.

Ал Құлымбет сүйенген аңыз болса Бердақтың «Шежіре» сипдегі:

Әнес, Мәлік екіні қисі,
Пайғамбардың сахабасы,
Әнес — қазақтың бабасы,
Шұндын «алаш» болған екен,
Мәліктің ұлы Разы хан,
Япылғында қойды гүлпаң.

1 Уәлиханов Ч. С. Петербург, 1904 г. т. 24. с. 296 — 297.

Сүйген екен қарақалпақ,
Шұндын «қалпақ» болған екен,¹

деген пикирге жақын. Құлымбет те, «Шежіре» дегендей қазақ, қарақалпақ, өзбек, түркімен сияқты түркі тілдес халықтардың келіп шығу тәркінің бір етип көрсетуіне ұрынады. Бұл арқалы Құлымбет қарақалпақ-қазақ халқының дослық қарым-қатнастарының тамыры теренде жатырғанлығын ашып көрсетпекші болған. Бірақ, бұны дәлілдеуде илимий деректерден гөрі, диний аңыздарға сүйенушілік басымырақ болып кетеді.

Бұл жағдай Әбіубәкірдің Құлымбеттің жуабын қотеге жорыған пикирлерінің өзінде де сезіліп отырады. Сонылықтан оның жуауларында да жаңылыс пикирлер көплен ұшырасады. Мысалы, жеті ықлым хақындағы Құлымбеттің жуауларын бийкарлауында илимий дәліллік жетіспейді. Бұл жеті ықлым Әбіубәкірдің жуабында да бірде қала, бірде материк, бірде дарья болып келеді. Ол материк деп айтқан Мысыр, Шамлардың биі — хәзіргі Египет те, екіншісі — Қытай мемлекеті, Румы — Рим қаласы, Африка — материк хам т. б.

Усындай дұрыс-қотелі пикир екі шайырда да толып атыр. Мысалы олардың дұнъяны жеті бөлекке бөліп қарауы менен шешиінде дұрыс илимий жуамақ жоқтың қасы. Себебі, хәзіргі география илимді төрт тәрәпті океандар менен қоршалған алты құрғақты, алты континентті ғана біледі. Екіншіден, олар айтқан тау, дарья, теңіз, қалалардың бәрі ұсы континенттердің составына кіреді.

Деген менен, олардың пикирлерінде шындыққа сәйкес келетүғын фактлер де жоқ емес. Мысалы, Құлымбеттің:

«Төрт бөлім, үшеуі — суу, биі — құрғақ»,
«Дұнъяға теңіз, мұхит орам шығар»

деген пикирлері менен Әбіубәкірдің «Қалдырып қызыл басты, билік қалмақ» деген пикирлерінде біраз жән бар.

1 Б е р д а қ. Таңдамалы шығармаларының жинағы, Новосібір: Қарақалпақстан, 1977. 147-б.

Бириншіден, Құлымбеттің пікірлерінде «Дүнианың үштен бір бөлігін су қаппап жатады, құрғақлық океандар менен қоршалып тұрады» деген дәзірғи алым дақыйқатлығы бар. Екіншіден, Әбіубәкірдің «қызыл бас» деп отырғанлары да тарихый шындыққа сай келеді. Себебі, бұнда ХІІІ ғасырдағы иранлық — монғол әскерлерінің өздерін жау әскерлерінен айырып тұратын үшін қызыл бармақ киіп жүріулеріне байланысты «қызыл бас» атанып кетіуі¹ нәзірде тұтылған болуы керек.

Құлағысы, бұннан екі шайырдың екі түрлі почерк екі түрлі дүния танымы, екі түрлі ойлау өзгешелігі бар, екі түрлі характері бар екенлігін көріуімізге болады, яғни шығармада екі шайырдың да индивидуаль өзгешеліктері толық сақланған. Бұл болса, Н. Джусойтының көрсетуінше, жазба әдебиет традицияларды фольклорлық традициялардан ажыратып тұруының белгілерінің бірі:

«Несколько схематизируя, можно сказать, что в произведении индивидуальной традиции творчества всегда имеется два героя: авторский образ и анализируемый, осязаемый автором объективный, или субъективный мир. В сложном переплетении субъективного и объективного в художественном организме все же субъективно — авторское начало является ведущим, связующим фактором. И в этом — коренное специфическое различие между фольклорной и индивидуальной профессиональной традициями художественного творчества».²

Екіншіден, бұнда жаңа дәстүр (жазып айтысу) фольклорлық негіз-импровизация дәстүрінің іздері, жумбақлық форма хәм аңыздық сюжеттер тийкарында қалыптасып атырғанлығы көрінеді. Бұл болса, бір жағынан, айтыстардың фольклор менен әдебиеттің арасында тұрыушы биіккіе жанр екенлігін көрсетсе, екіншіден, жаңа дәстүр хәр қашанда ескі негіз тийкарында келіп шығатуғынлығын, ол әдебиет процеске

¹ Габдуллин М. Қазақ ауыз әдебиеті. Алматы: Мектеп, 1974, 53-б.

² Джусойты Н. Уход от фольклора. — Журн. Вопросы литературы, 1977, № 1, с. 117.

толық енісін кетпегенше ескі дәстүрдің өмір сүре бератуғынлығын дәлеллеп тұрады.

Хақыйқатында да, бұл айтыс қарақалпақ әдебиетінде жумбақ — хат айтыстарының басламасы ғана емес. Сонымен қатар бұнда жазба әдебиеттік таза жумбақ айтысының барлық белгілері келіп таңдастан тек айырым элементтері ғана, мысалы, шешімді жууанқа құрылған сораулар, оның тұрысы-қотелі шешілуі хәм сорау берілуі тәріпін жууаптың қайта шешілуі, дүзетілуі усаған қасиеттер орын алды. Бірақ, бұл айтыс аңызға тийкарланса да, ең бастысы, бұнда рухық сыпат нұтқилей сапаластырылып, халықтық характер кең орын алды, яғни айтыста шайырлардың өз халықтарының тарихына сер салып отырғанлығын көреміз. Шайырлар аңыздарды механикалық түрде пайдаланбастан, белгілі бір мақсетке бола — екі халықтың досдық туысқанлық қарым-қатнасын дәлеллеп көрсету үшін қолланады. Әдебиетте, бұл, халық тарихына сер салу қуылығы болса оның біраз ер жетіп, жазба әдебиеттік характерге иіе бола баслағанынан дерек береді. Өйткені, «өз халқының тарихына дыққат аудару факты, оның рухый мйрасы фольклордан пайдаланылмай-ақ әдебиеттің жаслығының емес, көбірек ержеткенлігінің белгісі»³. Бұны бұл айтыстың «илімге болған дәслепкі бет бұрыс»⁴ екенлігі де дәлеллеп тұрады. Бұл, демек, жазба әдебиетке болған бет бұрыс деген сөз.

Жумбақ айтыстары тарихында Құлымбет тырнақтасын қалап берген бұл жазба әдебиеттік сыпат ХХ ғасырдың бірінші шегінде Омар, Құлмурат, Мамбет-наз, Сейфулғабит, Қазы — Мәулік, Садық усаған шайырлардың творчествосына келіп және де күшлі рауаждалу жолына түсе бастады. Бұл шайырлар айтыстардағы жумбақлық форманы түр жағынан жетілестіріп, хақыйқат жумбақ айтыстарына айлан

³ Санги В. С. звезды полярного неба. Газ. Правда, 1947, 17-сентябрь. (Цитата М. Нұрмұхамедов тәріпін пайдаланылған. Қарағанды Журн. Әмудария, 1981, № 7, 113-б.)

⁴ Алымбетов, Ю. Әбіубәкір Кердері менен Құлымбеттің айтысы. В сб. Қазақ тілі әдебиеті мәселелері (аспиранттар үшін нәзерашылардың жыйнағы, IX шығуы), Алматы, 1972, 102-б.

дырды. Енді жумбақтар Құлымбет пенен Әбіүбәкір айтысындағыдай сөз арасында тосаттан беріліп отырмастан, арнаулы түрде берілетұғын болды, яғни бұл айтыстар басланыуы да, аяқланыуы да жумбақ болып келетұғын толық жумбақ айтысы болып қалып-лесті. Бұның айқын мысалы иретінде Омардың Ер-мағамбет шайыр, Мамық қыз бенен айтыстары, Сей-фулғабиттің Қазы—Маулик пенен айтысы, Мамбет-нияз шайыр менен Төреннияз болыстың айтысы, Бет-жан Нұрым ұлы менен Садық шайырдың айтысы, Садық пенен Рахманбергеннің айтысы ұсыған жум-бақ—хат айтыстарын келтіріуімізге болады.¹

Бұл жумбақ—хат айтыстар да Құлымбет пенен Әбіүбәкірдің айтысы сыяқлы халық турмысын хәр тәрепке көрсетіп тұрыу менен характерли. Мысалы, Садық пенен Рахманберген айтысында қарақалпақ халқының дінханшылыққа байланысы (атап ай-қада, суу хожалығына байланысы) кәсіп-кәрі-шығыр менен жер суғарыу жумбақланып берілсе, Омар менен Ермағамбеттің, Мамбетнияз шайыр ме-нен Төреннияз болыстың айтыстарында миллий салт-дәстүрлеріміз, мейманға арлап қойылатұғын маа мүшелері, халықтың үй—үскенелері (Қарауы) сәу-деленіуі табады. Ал, тейлара жумбақ—хат айтыстар-ында болса адамның жан сезімдерін, физиономия-сын, ақыл-бидім дәрежесін жумбақлап беріудің орн-алытұғынын көреміз. Мысалы, Сейфулғабит Қазы-Мауликке 1913-жылы жазған бірінші хатында:

Пішіі адам күнде пеше дәм адур,
Сант даққада пешешен адуру?—

ден арифметикадан көбейтіу сағалларын берсе, Қазы—Маулик оның хатына жазған жууабында бұны шеше-отырып, Сейфулғабитке «Сафура» деген сөзді алып-тәртібін салып жумбақлап жібереді. Бұны болса Сейфулғабит жумбақ тәртібінде төмендегіше шеше-ді:

¹ Бұл жумбақ—хат айтыстардың бәрі де баспада жариялан-ған. Қараңыз: Қарақалпақ фольклоры (көп томдық). 3-т. (Қара-қалпақ халық жумбақтары). Нөкіс: Қарақалпақстан, 1978, 133-б.

Сабырдың «саат» алып сапаға йеткер,
Фараздың «фе» алып фанаға йеткер.

Уалиден «уәу» алып офаға йеткер,
Янн бизни джжранында дәр әйле,
Рауамауыздың «р» аласаң, рауа көринди,
Хушиди «х» аласаң, рауа көринди,
Шулдур дәртіне лауа көринди,
Налапаларға сөйлемектин дәр әйле!

Улыұма, бұл айтыстар қарақалпақ әдебиятында жазба—хат айтыстардың жанрлық жақтан, жетіліс-сін, тематикалық бағдары, идеялық мазмұны бойынша хәр тәрепке байығанлығынан дерек беріп тұрады. Бұл жағдайды биз жазба айтыстардың жоқарғы бас-қышы индивидуаль-творчестволық айтыстардан да толық сеземіз.

2. Индивидуаль-творчестволық айтыстардың ра-уажланыу бағдарлары

Көпайыттен жеккеликке умтылыу процессі айтыстар тарихында қашаннан да дауам етіп киятырған про-цесс. Бұл процесс өз басламасын жууан айтыстарының ишінде-ақ (қыз-жигит айтысы түрінде) сала баслаған еді. Нәтижеде бұл айтыс шайырлар айтысына келип ұласып, айтыс өзінің жекке дәретіушілеріне иіе бола баслады.

Деген менен, шайырлар айтысы еле индивидуаль-творчество емес еді. Оған себеп—шайырлар айтысы-ның ауыз-еки дәреліуі менен ауыз-еки, та-ралыуы, таралғанда да сол бұрынғы айтыс болып өткен уақыттағы қалыпдай сөзбе-сөз емес, айтыушы-лар (женилген шайыр, ямаса қыссақан) тәрепінен қайтадан тикленип, көп жерлері түсірилип қалдыры-лып, көп жерлері қосылып, жаңа редакция көріп, жаңа варианттар менен таралыуы болды, яғни ауыз-еки айтыстарда көпшілік жағдайда шайырлардың индивидуаль почеркін таныу қыйын еді.

Шайырлар өздерінің индивидуаль почеркіне тек жазба айтыстарды келтіріп шығарыу менен ғана иіе

¹ Мысал Қ. Айымбетовтың «Қарақалпақ фольклоры» деген жыйынтығын ағылды. Қараңыз: Нөкіс: Қарақалпақстан, 1977, 133-б.

бола бослады. Жумбақ—хат айтысларына байланысты қарап өткеніміздей, олар ең баслысы—бул айтысларда өзлеринин жекке өзіншеликтерин сақтап қала алды.

Жазба-хат айтысларда усылайынша саға ала баспаган бул индивидуаль почерк келе-келе жүде айқыныласып, айтыслардың жаңа түрін тек айтыслық ұтыс шарты сақланган еки, ямаса бир неше шайырдың бетпе-бет айтысы сыпатын жоғалтқан, бир шайырдың жекке шығармасы есапланатуғын Сарыбайдың «Шымшық пенен айтысы», «Жарғанат пенен айтысы», Обиубокирдин «Бай менен жарлының айтысы» сыяқлы индивидуаль-творчестволық айтысларды келтирип шығарды. Бул сыпат айрықша тымсал айтысларында сезиле баслады.

Тымсал-айтыс индивидуаль—творчестволық айтыс түрінде қарақалпақ, қазақ, өзбек әдебиетларында да ушырасады. Мысалы, қазақ әдебиатындағы тымсал-айтысларының үлгиси претинде «Көк қутан менен шымшық», «Тоқлы менен қасқыр», «Темирбай жырау менен сыйыр» сыяқлы айтысларды келтируге болады.¹ Өзбек әдебиатында болса бул айтыстың дәстелен элементтери Алишер Науаиының «Лисанат-тайр» дастанынан баслап-ақ көрине баслайды. Уллы шайыр бул шығармасында құстар тартысы, айтысы арқалы өзи жасап турган дәуірдеги (XV ғасырдеги) жәмийеттеги хәр қыйлы социальлық қатлам, ўакиллеринин миңез-қулық психологиясын, олар арасындағы қарама-қарсылық пенен жиклениўшиликти ашып береді.²

Науаиы творчествосындағы бул аллегориялық, тымсал—айтыс элементтери кейинирек Нишати (XVIII ғасыр) шығармаларында да кеңирек орын ала басады. Буны биз Науаиының «Лисан-ат-тайр» дастаны менен Нишатиийдин «Хусну дил» (Жүрек хәм сулуўлы) дастанының бир бөлими есапланатуғын «Шоҳбоз и булбул» («Сокол-балабан и Соловей») муназарасындағы құстар айтысының бир-бирине жақын мәнилерде

қолланылыўынан көриўимизге болады. Бунда да Жақсылық пенен Жаманлық арасындағы тартыс Науаиы дастанындағыдай бир-бирине қарама-қарсы болған құстар (бүркіт пенен булбул) образы арқалы тымсаллап бериледи. X. Кор—Оғлының Нишатиийдин бул шығармасы ҳаққындағы төмендеги пикири бунда да айтыс сыяқлы жениў—женилиў өлшеминин бар екенлигин көрсетеди: «Преодолев силы зла, Добродетель побеждает. Главная роль в победе над темными силами принадлежит герою Ишк (Любовы)»¹

Улыўма, өзбек әдебиатында айтыс пенен тымсал жанры бир—бири менен диалектикалық байланыста раўажланып, көпшилик жағдайда бириккен бир жанр тымсал-айтысы сыпатында көринис таўып отырды. Бул айрықша өзбек әдебиатындағы индивидуаль—творчестволық айтыс түри муназараларға тән қасийет еди.

«Жанр муназаре в процессе длительного развития находится в диалектической взаимосвязи с жанром масал (басня) в узбекской письменной литературе,— деп жазады бул ҳаққында өзбек әдебиатшысы М. Абдувахидова,—Оба эти жанра развивались, взаимно обогащая друг друга. Это взаимовлияние и взаимопроникновение жанров муназаре и басни ярко проявляется в дастанах «Лисан-ат-тайр» Алишера Навои, «Хусн ва Дил» Нишати, «Зарбулмасал» Гулхана представляет собой не—что новое в литературе XIX века, возникшее в результате органического сочетания жанра муназаре с жанрами басни.»²

Айтыс пенен тымсал арасындағы усындай байланыс бирлиги XIX ғасырдин ақырына таман қарақалпақ әдебиатында да көрине баслады. Буның айқын мысалы претинде Сарыбайдың (1830—1898) «Жарғанат пенен айтысы», «Шымшық пенен айтысы» шығармаларын келтириўимизге болады. Бул шығармалардағы Шымшық, Жарғанат образлары арқалы Сарыбай өзи жасап турган дәуірдин, жәмийетлик дүзиминин ашғы шыплығын тымсаллап жеткерип бе-

¹ Қазақ әдебиатындағы бул тымсал—айтыслары «Айтыс» жинағының 2-н-де жарық көрген. Қарағанды: Жазушы, Алматы: 1965, 599—623-б.

² Абдувахидова М. Формирование и развитие жанра муназаре в истории узбекской литературы. Автореферат кандидатских Ташкент, 1978, с. 12.

¹ Короглы Х. Г. Узбекская литература. М.: «Высшая школа», 1976, с. 144.

² Абдувахидова М. Формирование и развитие жанра муназаре в истории Узбекской литературы, с. 15.

реди, яғни бұл шығармалардағы Жарғанат пеней Шымшық-заман шынлығына (үстем класслардың ауыр езюіне, сансыз салғырттар менен шексіз социаллық теңсізлікке) үстем топтардың басқарушылық сиясатына кескіні наразылық билдіріуші, азаттық үшін күресіуге умтылып атырған күрескер мийнеткеш масса үкілдерінің типі.

Өзі жасап турған жәмийеттік дүзімнің тийкарғы кемшіліктері менен айырым адамдардың мінез-құлқындағы унамсыз сыпаттарда ұсылайынша тымсаллап беріп фольклордан беріп киятырған әдебиет ұсылардың бири еді. Мысалы, қарақалпақ халқының арасында кең таралған құстар патшасы ҳақындағы аңызда да Сарыбайдың «Жарғанат пеней айтысы» шығармасындағы Жарғанаттың:

Қысым еткен патша биеге,
Сынықтан жоқ болды перм.¹

деп айтқанындай, байыұлының ақылсызлығы арқалы ханның ақмақлығы тымсаллап берілді. Сарыбайдың айтысы менен аңыздың сюжеттері де бір-біріне жақын келеді. Аңызда да айтыстағы сияқлы патшаның гилеп құстарды жыйнап, нәрлерінен үй салу мақсетінде алды менен жарғанатты жулғанлығы ҳақында сөз болады.²

Бұл сюжет қазақ халқының фольклорындағы «Шымшық неге ҳәккенлеп жүреді?» деген аңызда да бар екенлігі көрінеді.³

Әлбетте Сарыбай өзінің айтыс-тымсалларында бұл аңызлардан пайдаланған болыуы мүмкін. Бірақ аңызды сол тұрысында көшірмей, белгилі бір мақсетке бола пайдалана билген, яғни бұл аңыз Сарыбайдың тымсал-айтысына келип, өзінің мазмұнын пүткиллей өзгертип, формалық айырым белгилерде ғана сақлап қала алған. Сарыбай бұл аңызлық форма арқалы болса ертедегі Сулайман патшаның аулымлығын емес, өз доуирінің картинасын

— Хийға хандарының жауыздық, езушілік сиясатын ашып беріуді назерде тутқан. «Наиболее стойкие моменты мифического сознания, присутствующие в лирической поэзии,—деп жазады мифтик аңызлық сюжеттердің қосыққа келип араласуындағы мазмұн өзгерістерінің бұл заңдылығы ҳақында В. И. Еремина—есть по всей вероятности, результат традиционного многовекового отставания формы выражения от содержания. Мифическое сознание теряет со временем основные элементы своего содержания (веру во все общую одухотворенность, и превращения и т. п.), но форма выражения эстетически ценных представлений сохраняется (почти нетронутой, она лишь слабо видоизменяется, а потому и живет веками.»⁴

Аңыз мазмұнын айтыста жанаша түс алғанлығын ондағы жарғанаттың пәрсиз қалғанлығы менен тек қараңғыда ушыушы құс екенлігіне поэтикалық мәни жүклеп отырғанлығынан да көреміз. Бұл арқалы Сарыбай жарғанатты аш-әптада, жалаңаш мийнеткеш масса егін көрсетип, оның жасап атырған жәмийеттік тар, қараңғы қәпеске (ғөне тамға) теңейді. Жарғанат, міне, ұсындай заманда «ушыушы»—жасаушы жарлы адамның образы...

Шайыр шығармада бұл мазмұнды әңгіуайы айтыс менен ғана шекленіп қалмайды. Үстем топтардың мийримсизанги, ақмақлығы үстінен ғөзен менен күле отырып жарғанаттың тилинде олардың баслы мақсетінің неде екенлігін де ашып таслайды:

Құстың сүйісін жийдырып,
Хәммесін жерге үйдиріп,
Құл қылып бәріп күйдирип,
Иоқ қыламақ патша адамзат.⁵

Демек, шайыр бунда отқа түскен құс деталы арқалы класслық жәмийетте адам еркинлігінің сансыз қасқыларға ушырап атырғанлығын көрсетеді. Шы

¹ Айымбетов, Қ. Қарақалпақ фольклоры. Нөкис: Қарақалпақстан, 1977, 2—73-б.

² Халық шайырлары, Нөкис: Қарақалпақстан, 1982, 13-б.

³ Қарақалпақ әдебиаты (Орта мектептің 9-классы үшін сабақлық). Нөкис: Қарақалпақстан, 1977, 127-б.

⁴ Еремина, В. И. Миф и народная песня (к вопросу об исторических основах песенных превращений)—В сб. Миф, фольклор, литература. Л.: Наука, Ленинградское отд, 1978, с. 13.

⁵ Халық шайырлары, Нөкис: Қарақалпақстан, 1982, с. 14-б.

ғармадағы жарғанат айтқан Сулайман да ұсындай тымсаллық характердегі образ. Сулайман арқалы шайыр халыққа ауыр салғырттар ауысыз езіп атырған Хийұа ханларын пәзерде тутады. Бұны Сарыбайдың жарғанатқа берген мына сөрауы және де айқынластыра түседі:

Күнлердин жүзі думанды,
Сол яатша бар ма бул манда.¹

Сарыбайдың «Шымшық пенен айтысуы» шығармасында ұсындай тымсаллық мазмунға қурылған. Бұнда да нәрден айрылып журдай болған «қызыл шақа» шымшық өз ауҳалын

Етмди шақты сур жылан,
Мен де сондай яәбир ұлан.²

деп түсіндірді. Демек, бул айтыста да мийнеткем халықтың аянышлы ауҳалының себепшиси үстем топтарлар, солардың мәппи жақдайтуғын жәмийетлик дүзйм екенлиги тымсаллап бериледи.

Улыұма, шайыр бул шығармаларында ұсындай аллегориялық образлар арқалы өзи жасап турған жәмийетлик дүзймди қатты сынға алады. Бирақ бул шығармалар қаншалли тымсаллық характер ийелеген менен, айтыс шығармалары болып табылады. Себеби, бул шығармаларда айтыслық еки төреп болып айтысуы сыпаты менен оның тийкаргы ышшени болған—жеңиу, жеңилиу сақланып отырады. Мысалы, жоқарыда биз айтып өткен «Шымшық пенен айтысуы» да Сарыбай шымшықтың жарлышылығын бетине басып «қызыл шақадур етин» деп айтқан жалғыз ауыз сөзине бола сөзден ұсланады. Күни менен ұсындай қолайлы момент күтип отырған шымшық Сарыбайдың өз сөзин өзине қарсы қойып:

Қалай етмди халарыңа,
Сизни қарықпа қолларыңыз,
Мәндей үйде балларыңыз,
Басқа сөз саған айтармен.³

—деп сөзден ұтады.

¹ Сонда, 14-б.

² Сонда, 15-б.

³ Сонда, 15-б.

Сарыбайдың бул шымықты мәйимдәмәсқа да илән жоқ. Себеби, өз сөзи менен айтқанша ол да «тарасы пискешини тауығы». Сонлықтан да ол шымшықтың «қызыл шақа өзин екен» деп дәлилли айтқан төрәти сөзинин алдында бас ийиуге мәжбүр болады.

Сарыбай бул айтыслары арқалы, бириншиден, айтыстың жаңа түрин келтирип шығарған болса, еккиншиден, сәсий-жәмийетлик, социаль-экономикалық турмыс проблемаларын тереңирек етип шешип берипуге кең мүмкиншилик алып отырды. Сонын менен бирге, ол бул айтысларда сатиралық, аллегориялық образларды жаратыу арқалы жазба айтыслардын реалистлик сыпатын және де тереңдете түсти. Яғний Сарыбай творчествосындағы тымсал айтыслары ауыз-ауыз айтыслардан төмендегидей характерли белгилери менен ажыралып турды:

— коллективлик творчестводан жекке индивидуаль творчествоға өшип өтти. Енди ол бурынғыдай шайыр менен шайырдын, ямаса бир нешше шайырдын ортақ творчествосы, соавторлық шығарма емес, жекке бир шайырдың творчестволық фантазиясынан дөреген хәр қыйлы жанлы-жансыз предметлердин айтысы болып табылады;

— бунда жазыушылық фантазияның роли күшейип, турмыс шымылыгын типлестирип кең орын алады;

— фольклорлық материаллар сол турысында фольклорлық мотивте көширилмей, шайырдың идеялық, стиллик бағдарына сай саналы түрде өзлестирилген;

— ең баслысы айтыс индивидуаль автор төрепинен дөретилген оригиналь тилине ийе;

— бурыннан бар әдебий формаларды жаңа жағдайларға байланыссы жаңаша рауажландырып, жаңа эстетикалық система—тымсал—айтысларын келтирип шығарды.

Бул, әлбетте, жазба әдебияттын мүмкиншилтигиген келип шығатуғын кубылыслар еди. «Литературное творчество отличается от фольклорного совокупностью исторически обусловленных эстетических признаков и не только способом познания и воссоздания действительности, но и принципами художественного отбора и типизации жизненных явлений, «техникой создания героя» (по А. М. Горькому) формой абстракт-

ного минута, творческой индивидуальностью, самой «каноничностью» письменного текста,—деп жазады белгилі әдебишші У. Б. Даттат жазба әдебиеттің ұсынбай мүмкіншіліктері хақында.—В качестве дифференциальных признаков являются и отношение к повествовательному материалу и его трактовка в фольклоре и литературе: в фольклоре оно не индивидуальное, не авторское, в литературе же имеются все основания говорить о логике отношения к материалу и об авторской его трактовке»¹.

Бұл, демек, Сарыбайдың тымсал айтыстары толығымен жазба әдебиеттің жемісі деген сөз.

Сарыбай айтыстарындағы бұл тымсал—айтыс формасы, жазба әдебиеттік сыпат XIX ғасырдың ақыры менен XX ғасырдың басында жасаған шайырлар Сыдық Тоқпан ұлы (1857—1917) менен Әбдіқадір Бекімбет ұлының (1860—1930) творчествосында және де айқындалса түсті. Әбдіқадірдің «Бай менен жарлының айтысы», Сыдықтың «Ат пенен айтыс» шығармалары бұл пікірімізді толық дәлелдеп тұрады. Бұл айтыстардың ішінде айрықша «Бай менен жарлының айтысы» идеялық жақтан оғада құнды шығарма.

Бұл шығарма да Сарыбайдың тымсал—айтыстары сияқты жекке бір шайырдың творчестволық фантазиясынан дөреген, яғни шайыр бай менен жарлының айтысын көшіріуші емес, дөретуші болып табылады, шығармадағы бай хәм жарлы шайыр тәрепіннен жаратылған образдар. Шығарма өзінің батпе-бет айтысқа құрылған диалогиялық формасы менен де, ұтыс өлшем бірлігінің сақланыуы менен де айтыстың сыпатты қатан сақтаған.

Айтыс өзінің ортаға қойған проблемасы менен де Сарыбайдың «Жарғанат пенен айтысуы» шығармасына бір қанша жақын келеді. Бұл айтыста да Сарыбайдың:

Натша қандай гуаның
Болың еді, жарғанатым?—

¹ Даттат У. Б. Литература и фольклор. М.: Наука, 1981, с. 9.

дес сөзді қойғанындай әрі сияқты жемістерінің, социалдық проблемалар ортаға қойылады.

Бай менен жарлың биназур немен,
Биназурмен бұл теген бер хабар?

дейді бұл айтыстағы жарлы да өзі жасап тұрған жемістерінің социалдық теңсіздіктердің себебін ашырып кетеді.

Міне, ұсы проблеманы шешуіге барған қатынасында жарлы менен байдың мінез-құлық—психологиясы, дүниә танымы, класслық мәнері айқындала барады.

Байдың пікірінше, жартылық бір құданың неси, сондықтан да байларға тууры хызмет істеуін дауам ете беріу керек.

Бірақ Әбдіқадірдің айтыстырып отырған дийхань тегіндікте тәдирге тән бере қытуғын жарлы емес. Бұл жарлы XX ғасырдың бас гезіндегі «и өлім, а теңлік» деп тұрған қарақалпақ дийханьның типі. Бұған дейін ол сансыз социаллық езюшіліктерге ұшырап, бұған қарсы талай прет халық азаттық гүрелерін шөлкөмләстіріп, талай прет жазықсыз қап төккен дийхань. Сондықтан да ол енді құданға да, байға да онша иеситиси келе бермейді:

Сизге берсе, билең неге бермелі,
Гарыбай—сағырдың ишын кермелі.
Бизлерди кермейш, оларди керін,
Гүл менен неде ашпаң бер хабар?²

Айтыста жарлының жеңіске ерисуін де ұсы класслық санасының оянғанлығына байланысты келіп шығады. Сондықтан да ол «Сатақа қайырты көнелетпейсің» деген байды:

Сен қайыр еткенде қайды едім бай,
Айла емес, жылда кермедім бір лай,
Қайыр бердім, жарым жемелім олай,
Айла—яқшы, берсең құдан бер хабар,
Қайыраңнан болса ите бермелің.

² Әбдіқадір Бекімбет ұлы. Танзаметі қосықтары, Нысан: Қарақалпақстан, 1960, 48-б. (Бұның былайға мысалдары ұсы келтірілген аңыздары, беті көрсетілген).
³ Соңы, 48-б.

Садық: «Көріп көз ашпай көрмейсең,
Адам ұтып бард бірдей демейсең,
Күннің бай, басқаның бай, боп геті!»

деп сөзбен ұстайды.

Көріп отырғанымыздай, айтыста мийнеткеш жас сапы өз хуқың ушын түреске шақырау («Адамдардың бәрін бірдей демейсең»), ұсылайын деген классик мәңгілердің қарама-қарсылығын көрсетер арқалы ашып беріледі. Бұл болса (классик мәңгілердің өткірлесе түсіну) айтыстарда жазба әдебиеттің сыпаттың және де тереңлесе түскендігінен дерек беріп тұрады.

ЖУЗМАҚЛАУ

Шайырлар айтысы айтыс қосықтары түрінде Октябрь революциясынан кейін де өмір сүрді. (Бірақ бұл бизің ізертлеу объектімізге кірмейтуын болған-дықтан, оны өз алдына ізертлеу зорунғын айтыс менен ғана шекленеміз) Себебі, айтыс традициясы революциядан кейінгі дәуірдегі қарақалпақ әдебиетінде де өз ізін жоғалтқан жоқ. Мысалы белгілі халық шайыры Садық Нұрымбетов өзінің «Рахманберген менен айтысын» (1926) бұрынғы ауыз екі традициялары тийкарында келтіріп шығарды. Бұны айтыстың көпшілік импровизациялық айтыстардай халық массасы тәрелінен шөлкестірілінуі де, оның халық массасы арасында бетпе-бет түрде болып өткендігі де дәлділдеп тұрады. Атап айтсақ, Рахманберген менен Садық шайыр екеуі бір тойға келіп қалатын. Бұлардың біреу біреулеріне тижині жүрету-ғыларын билетуын адамдар екеуін айтыстырамын дейді.

Бұрын тижині жүрген Рахманберген Садықтың үстіне жүр десе, ол өзі келсін деп бармайды. Садық да жүр десе, қуғылып кетеді. Ол Рахманбергенді көргенде айтысты бастайды. Рахманберген басын көтере алмай қалады.

Сөйле етіп, Садықтың «Рахманберген менен ай-

тысы» деген айтыс—қосығы сонда дәйелді. Айтыста Рахманбергеннің жарамсыз иелер менен шұғыл-дандығын, мақтаншақтық ұсаған уақытына қосып-теріп аңкара етіледі.¹

Деген менен революциядан кейінгі, дәуірде шайырлар айтысының басым көпшілігі жазыу жолы менен дәйелді. Олардың бір қатарлары («Аялберген менен Мәтенин айтысы», «Тілеуберген менен Қалып-данын айтысы») Бердақ—Өтеш, Сарыбай—Гүлмурат-тардың айтысындай жазба-хат арқалы әмелге асса, бір қатарлары (Садықтың «Пахта қаққанда айтыс», «Кекназардың айтысы», «Екі достың айтысы» «Ай-тыс» шығармалары, Ә. Өтептің «Жездежаны», Т. Жұмаұратовтың «Трактор менен кетпесі», Д. Айт-мураттың айырым тымсалдары, Б. Исмайлостың «Гүл» айтыс—қосығы, «Қыз хәм жигіт айтысы») Сары-байдың тымсал—айтыстарындай индивидуаль—тиор-честволық айтыстар болып дәйелді, яғни қарақал-пақ әдебиетінде революциядан кейінгі дәуірлерде ауыз-екі хәм жазба—айтыс традицияларының ара-ласы келуі қосынды тәрізді сақланды. Бұл болса ай-тыстардың ауыз—екі хәм жазба әдебиеттің ара-ласында пайда болған жанр екендігін, соның менен бірге оның әдебиеттің аузын, жазба сыпаттарын анықтауда жәрдем беріп, әдебиет факторларының бірі екендігін және бір мәртебе дәлділдеп көрсетті. Сондай-ақ бұл айтыстар өзідерінің мазмұн өзгерісі жолынан революцияға дейінгі айтыстардан біраз-нарек өткіліп тұрды. Жаңа заман, жаңа жағдай ай-тыстарға да жаңаша сыпат сипатты.

Әдебиетіміздің рауажлануы менен, айтыстарда орын алған рухылық ұсаған сыпаттар кем-кем сапаластырыла барды. Мысалы, совет хуқыметінің дәлелік жылларында дәйелген Аялбергеннің Мәтеш шайыр менен айтысы Мәтешінің рухық жағдайын аны-тырысыушылығы менен басланса да, Аялберген оны «Хасылымыз бір қарақалпақ емес пе?» деп дүріс шешті. Шайырдың айтыстағы талқырауы, шешенді-

¹ Пахратдинов А. Шайырдың саралмас бұлағы. Бөкей-дәрия, 1980 №9 92-2.

² Мусаяев А. Бірінші май. Нөміс: Қарақалпақстан, 1980, 59-6.

гі де еркіндік пәрат болды—ол жүз беріп атырған бұл өзгерістердің тийкарын жаңа орнап, құрылған жолдың түсін атырған социалистік жаңа турмыс қақықатығына көрді.

Хар көм бес басына заман дүниет,
Жығылған ағамыз нұрлы әлеміміз!

Аатордың дүрыс көресткеніндей, социалистік жаңа өмір көп ғана жаңа жағдайлардың тийкары болды. Оның азаттық, тең праодылық идеялары негізінде көп мыслаган мийнегеш массаның мәңгі құллықтан азат болғаны сыяқам, әдебиятымыз да жаңа ғана кері традициялардың шырмалуынан азат болып, жаңа творчестволық традицияларға қарай бет бұрды. Сонлықтан да Аяпберген сыяқлы шайырлардың айтыс асаған бұрыннан киятырған поэзиялық дәстүрлерді ұсытайынына жаңа бағдарда рауажландыру бұл заңлы құбылыс еді.

Бұл заңдылық, әсіресе, Аяпбергеннің паз мөрен әдебиет майданына келген халық шайыры Садық Нұрымбетовтың 20-жыллардағы творчествосында айқын сезилді. Оның 30-жылы жазылған «Пахта хақында айтыс» шығармасы өз бойына ұсындай жаңа дәуір рухын жәмлеген, мазмұны, формасы жағынан да пүткіллей жаңа шығарма болды. Жаңа демекшіктің мәнісі—шығарма шайырдың бұрынғы жазып жүрген, анығырағы, бетпе-бет айтысқан. Рахманберген менен айтысы сыяқлы шығармаларына хеш те ұсамас еді. Себебі, шығармада хеш қандай шайырлардың айтысуысыз-ақ шайырдың жеке творчестволық қыялында шайырлар киби екі қахарман (бала хәм кемпір) айтысқа түседі, яғни шығарма жеке индивидуаль творчествоның жеңісі сыпатында келіп шығады. Әдетте айтыс болуы ұшын екі шайыр жыйын-топтың арасында бетпе-бет ұшырасып, сөзбе-сөз қызу хөнер жарыстыру керек. Бұл шығармада сондай сыпаттардың болмағанына қарап, бұны айтыс емес деуге бола ма?

Хақықатында, Садық шайыр бұл шығармада бетпе-бет хеш бір шайыр менен айтыспаса да, айтыс

жазына тең тоғип айтыу, желдирип айтыу (импровизация) хөнерін жүйі билібістей етіп жазба әдебиеттік сыпат пенен ұшластырып жибереді, яғни шығарма шайыр пахәмнің бірден шаақыт-тасуу ғайытында қуылып дөрегені менен, онда жазба әдебиет шығармаларына тең эстетикалық принциптер толық сақланып отырады. Оның үстіне, айтыс XIX әсірдің ақырына таман әдебиатымызда тымсал түрінде пайда болған Сарыбайдың тымсаллық жазба айтыстарының характерін өз бойына толық жәмлеген. Дәттеки, жазылуы стилине дейін Сарыбайдың тымсал айтыстарына күшлі жақынлықтың бар екеніні сезініп турады.

Бирақ шығарма Сарыбай айтыстарына қарағанда өзінің жаңа мазмұнды жаңаша беріу ұсылы менен парқ қылынып турады. Сарыбай айтыстарында революцияға дейінгі жоқшылық турмыс ауырмалығы астарлы мәніде тымсалдан баянланса, «Пахта хақында айтыста» социалистік турмыс қақықатығының жаңа көріністері шайыр таңлап алған айтысуышы қахарманлардың санасындағы психологиялық түрес арқалы ашып беріледі.

Айтыста пахтаны теріп, мәмлекетке тапсырудың орнына бір кемпір оны урлап көміп таслайды. Бала-сы болса оны мәмлекетке тапсырып, пахтаның орнына товар алыуды өтінеді. Бирақ ескі түсінік шырмалуынан шыға алмай жүрген кемпірге бұны орыплату да аңсат емес. Солай етіп, жаңа сана менен ескі сана арасындағы шийеленіскен жарыс—түрес басланады.

Автордың жаңалық жетіскенлігі сонда—ол дәстүрлік шайырлар айтысындағыдай жеңілді баслы критерий етіп қойса да, өз қахарманын ол айтыстардағы сыяқлы бірден дүбеп келіп, яки бір сөзден кетіп жеңіске ерістірмейді. Бұнда жеңіс ісендіріу жолы арқалы келіп шығады. Шайыр ұсылайынша социалистік турмыс қақықатығын тастыққалады.

Айтыстардағы жеңіс өлшемінші жаңа түс алыу сыпаты айрықша урыс хәм урыстан соңғы он жылдықтар дәуіріндегі шайырлар айтысында айқын сезіле баслады.

Бұл дәуірлердегі айтыс—қосықтарындағы жеңілді—жеңілді тиккелей фронт хәм тылдағы бақыяларға

¹ Сонда, 61-б.

айтысушы тараптардың қалай қатнас жасатындығы тийкарында келіп шығып отырды. Мысалы, Б. Исмайловтың 1945-жылы жазған «Гүл» айтыс-қосығында қыз өзінің унамды сыпаттарын жігіттің фронттағы ерлік істері менен елге келгеннен кейінгі мийнет қақармандықтарына салыстыра отырып:

Гүл ибесі болса азар сол жігіт,
Сауышта, мийнетте жеңіске жеткен!—

деп оған алдында жеңілгенлігін, яғни сол жігіт несиімен яр болса алатуғының мойынлауға мәжбүр болады.

Б. Исмайлов айтысындағы бұл сыпатты 50-жылдардың ақырларында (1957) пайда болған Т. Жұмамуратовтың «Трактор хам кетпен» атлы тымсал-айтысынан да көріуімізге де болады. Автор бұнда трактор хам кетпен мысалында ескі жәмийет пенел жана жәмийет арасындағы өндіріс усылларының айырмашылығын тымсаллап беріп, техникалық прогресске тийкарланған социалисттик жаңа жәмийетте еркін мийнет етуге кең жол ашылғандығын көрсетеді. Айтыста жана күштің тымсалы болған трактор өзінің усындай прогрессив тәмантарының артықшылығы менен жеңіске ерседі. Ал 1958-жылы жазылған С. Нұрымбетовтың «Айтыс» қосығында болса бұл жеңіс өлшемі айтысушы тараптардың коммунисттик мийнетке қандай көз-қараста болғандығы менен байланыстырылады.

60-жылдарға келіп айтыс қосықтарындағы бұл жеңіс өлшемі және ҳар тарапқа жетіліс түсті. Бұл болса айтыс-қосықтарының идеялық-көрнемак дәрежесінің заман талабына сай рауажланып барғандығынан дерек беріп тұрар еді. Бұны биз С. Нұрымбетовтың «еки достың итасы» (1961), «кекнарының айтысы» (1961) шығармалары менен Б. Исмайловтың «Қыз бенен жігіт айтысы»-нан (1969) айқын көріуімізге болады. Мысалы, С. Нұрымбетовтың айтыстарында ишиушиликке, нашіге беріліп кеткен айырым адамлардың жәмийетке жат

¹ Исмайлов, Б. Шығармалары (1 томдық антология, оңтүстік екі том), Нөкес: Қарақалпақстан, 1981, 9-б.

кинез-қулықтары ашқара етілсе, Б. Исмайлов айтысында жасларды бір сөзлі, қадал мухаббатты болуға шақыру идеялары көрініс тапты.

Улыұма, қарақалпақ әдебиятында ретлеліліктегі тайынғы шайырларымыз дәстүр тутқан айтыс жанрының традициялары 60—70-жылдарға дейін жойылмай сақланып келді. Бұны биз Садық пенен Аббаз шайырдың бір-бірінші 60—70-жылдық юбилейлеріне арнап шығарған қосықтарынан да көріуімізге болады. Мысалы, Садық Аббаздың 60-жылдық юбилейіне бағалысы шығарған «Шайырсаң» деген қосығында Аббазды:

Қысқақайлық өспіріңді асырм,
Кытап оқып, түп уйқыды қашырып,
Сөзінді тыңлатып, достың шақырып,
Отырысының түлі болған шайырсаң.

—деп тәрйиплеген

болса, Аббаз шайыр да Садықтың 60 жылдық тойында бұған жуған иретиңде:

Халық ушып торымың түрлі сөз беріп,
Қызыл көп қарап алғыр көз беріп,
Әжіннәз, Бердіқтап қалған ит беріп,
Қосық етиллерің тапқан шайырсаң!

—деп қосық шығарды.

«Көріп отырғанымыздай, бұл юбилейлік қосықтарда да шайырлар айтысының тұрақлы дәстүрі сақланған, яғни бұл шығармаларда да айтыс шайырының бири басланған әдебий форманы екіншісі де өзгертпей дауам ету дәстүрі қатаң сақланған. Еки шайырдың қосығы да бір қыйлы үлгіде бір қыйлы уйқаста жазылып, бір қыйлы бууы елтеміне қурылған. Бұл болса, Х. Кор—Оғлының көрсетуінің айтыс шайырларына ғана тән қасиет болып табылады.

«Состязавшиеся должны были соблюдать определенное правило, один из них задавал вопрос, другой отвечал на него. При этом отвечающий обязан был сох

² Мысал К. Айымбетовтың мийнетінде келтірілген. Қарапиз: Қарақалпақлақ фольклоры. Нөкес: Қарақалпақстан, 1977, 207-б.

ранит размер, мелодию и ритмику стихов своего оппонента»!

Демек Садық пенен Аббақтың юбилейлік қосықтарды да айтыстың өзінше бір формасы деген сөз. Бұннан шығатынын жууға өзінше тийкаргы шығысында ауыз-еки формада дөреген айтыс жанры өз рауажлануы барысында кем-кем жазба әдебиеттілік сыпат ийелен, 70-жылдардың ақырларына дейін ауыз еки хәм жазба традициялардың синтезі сыпатында халық шайырларының творчествосында жасап келди. Бірақ бұл айтыс дәстүрі бұннан кейінгі дәуірлердегі әдебиетте биротала сапастырылмақетп деген сөз емес. Айтыс хәзіргі дәуірінде де әдебиетіміз бенен искусствомыда жеке түрде де, драмалық элементтер түрінде де көрине тауып атыр.

Бұлардың айырымдары әлбетте ҳақыйқый айтыс сыпатына иіе болмаса да, бұрыннан киятырған айтыс дәстүрінің излери болып табылады. Құлдасы, айтыс халықтың рухый тұрмысында әйемнен баслап күн бүгінге дейін жасап киятырған тұрмысшаң жанрлардың бири, ол халық пенен бирге еде де жисай береді.

Королев, Х. Г. Узбекская литература М. «Высшая школа» 1976, с. 150.

МАЗМҰНЫ

КИРИСИҢ

I БАП. ШАЙЫРЛАР АЙТЫСЫНЫҢ ТИЙКАРҒЫ ДЕРЕК-ЛЕРІ ХӘМ ҚӘЛИПЛЕСИҢ ЖОЛЛАРЫ

1. Айтыстың әйемнен дереклери. Салт дәстүр жырлары хәм айтыс 17
2. Жууан айтыстары—шайырлар айтысын қәлипестиріуіш тийкаргы мектеп сыпатында 29
3. Шайырлар айтысының қәлипесіуінде сөз—жыр импровизациясының тұтқан орны 35
4. Шығыс классиклерінің творчествосындағы айтыс үлгілерінің қарақалпақ жазба айтыстарына қәлипестиріуіш қатынасы 41

II БАП. ШАЙЫРЛАР АЙТЫСЫНЫҢ ТИЙКАРҒЫ ӨЗИН-ШЕЛИКЛЕРІ ХӘМ РАҰАЖЛАНЫҢ ЖОЛЛАРЫ

1. Айтыс жанрының тийкаргы өзиншеликлері хәм импровизациялық айтыстар тарихы 47
2. Дослақ айтыстары (қарақалпақ—қазақ шайырлары айтысының рауажлануы жоллары) 52

III БАП. АЙТЫСЛАРДЫҢ БҰННАН БЫЛАЙДА РАҰАЖЛАНЫҢ, ЖАЗБА АЙТЫСЛАР

1. Жазба—хат айтыстардың рауажлануы бағдарлары 100
2. Индивидуаль—творчестволық айтыстардың рауажлануы бағдарлары 103

ЖУУМАҚЛАҢ